

GENEL HATLARIYLA

TÜRK DÜNYASI UYGARLIK TARİHİ

1. CİLT

Türk Adı ve Manas Destanında Türk Kavramı
Türk Dünyasının Tarihi Coğrafyası ve Etnik Bağlantıları
Türklerde Dil ve Yazı
Türklerde Töre, Yasa ve Hukuk Sistemi
Türk Dünyasında İdari Hayat
Ticari ve Ekonomik Hayat
Sosyo - Kültürel Hayat
Dini Hayat
Askerî Teşkilat

GENEL HATLARIYLA TÜRK DÜNYASI UYGARLIK TARİHİ

1.CİLT

Redaktör ve Editörler
Kültür Konseyi Adına
Dr. Metin ERİŞ
Prof. Dr. Korkut TUNA
Prof. Dr. Bırsel KÜÇÜKSİPAHIOĞLU

ISBN: 978-975-451-610-4 (Tk)
978-975-451-611-1 (1.C)

Tasarım
Fatih M. DURMUŞ

1.Baskı, 2022 Temmuz

BOĞAZİÇİ YAYINLARI A.Ş.
Sertifika No : 40700
Alemdar Mah. Çatalçeşme sok. Meriçli Apt. No: 44 Kat: 2
Cağaloğlu - Fatih / İST.
Tel : 0212 520 70 76 Faks : 0212 526 09 77
www.bogaziciyayinlari.com.tr
bogazici@bogaziciyayinlari.com.tr

Baskı, Cilt:
Enes Basın Yayın ve Matbaacılık LTD. ŞTİ.
Sertifika No : 45822
Litros yolu Fatih San. Sit. No:12/210 Topkapı / İST.

Kültür Konseyi Derneği
Barbaros Bulvarı, Günaydın 2 Ap. No: 159/3
Balmumcu, Beşiktaş / İstanbul
Tel: (0212) 516 19 21

Tüm Hakları Kültür Konseyi Derneğine aittir.
© Copyright Kültür Konseyi Derneği

Türkiye Dışındaki Türk Topluluklarında Din ve Dinî Hayat

Prof. Dr. Durmuş Arık

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Öğretim Üyesi

1. Giriş

Geçmişten günümüze Türk toplulukları çok geniş bir coğrafyada dünyanın farklı bölgelerinde varlık gösteren kadim bir millettir. Bu milletin tarihteki Hun, Göktürk, Bulgar, Hazar, İskit veya Saka, Sabir, Avar gibi kavmi ya da siyasi kökleri ve bu köklerden günümüze ulaşan Özbek, Kazak, Kırgız, Oğuz, Gagauz, Uygur, Türk, Türkmen, Çuvaş, Başkırt, Tatar, Karakalpak, Kıpçak, Karluk, Kumuk, Karaim, Kırımçak, Karaçay, Malkar, Nogay, Altay, Hakas, Yakut, Tofa, Şor, Sarı Uygur ve Tuva gibi dalları vardır.¹

498

Türkiye dışındaki Türk toplulukları Afganistan, Azerbaycan, Bosna-Hersek, Bulgaristan, Yunanistan, Romanya, Çin Halk Cumhuriyeti, Irak, İran, Kazakistan, Kırgızistan, Kosova, Makedonya, Moğolistan, Moldova, Özbekistan, Rusya Federasyonu, Suriye, Tacikistan, Türkmenistan, Ukrayna gibi elli değişik ülkede yaşamaktadır. 20. yüzyılın başından itibaren başta Avrupa ülkeleri olmak üzere Amerika Birleşik Devletleri, Avustralya ve Kanada gibi ülkelere başlayan işçi göçüyle bu ülkelerde de bir Türk varlığı meydana gelmiştir. 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılması Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın bağımsızlığına kavuşmasıyla bağımsız Türk cumhuriyetlerinin sayısı Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ile birlikte yediye yükselmiştir. Ayrıca Rusya Federasyonu'nda Altay, Başkırdistan, Çuvaşistan, Hakas, Kabarda-Balkar, Karaçay-Çerkez, Nahçıvan, Tataristan, Tuva ve Yakutistan olmak üzere on bir özerk Türk Cumhuriyeti, Moldova'da Gagauz Özerk Bölgesi ile Çin Halk Cumhuriyeti'nde Sincan-Uygur Özerk Bölgesi bulunmaktadır. Özerklik statüsüne sahip Türk topluluklarının büyük çoğunluğu Rusya Federasyonu, Çin Halk Cumhuriyeti, Moldova ve Özbekistan'da yaşamaktadır. Rusya Federasyonu'nun İdil-Ural bölgesinde Tatar, Başkırt ve Çuvaşlar; Kafkasya bölgesinde Karaçay-Balkar; Sibirya bölgelerinde Yakut, Tuva, Hakas ve Altaylılar; Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlı Sincan-Uygur Özerk Bölgesi'nde Uygurlar, Kazaklar, Kırgızlar, Özbekler, Salarlar, Tatarlar ve Sarı Uygurlar; Özbekistan'a bağlı Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti'nde Karakalpaklar ve Moldova'ya bağlı Gagauz Özerk Bölgesi'nde Gagauzlar bulunmaktadır.² 2014 yılında Kırım Özerk Cumhuriyeti de Rusya Federasyonu'na ilhak edilmiştir. Bu geniş coğrafya göz önünde

1. Bkz. Abdurrahman Küçük, *İslamlık ve Türklük*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2014, s.61-83.

2. Bkz. İsmail Türkoğlu, "Türkiye Dışındaki Türkler", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2012, Cilt 41, s.482-487.

bulundurulduğunda tarihi, kültürel, sosyal ve dinlerle temasları açısından bütün bu Türk topluluklarını ortak bir başlık altında değerlendirmenin güçlükleri kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Geçmişten bugüne geniş bir coğrafyada varlık göstermeleri Türk topluluklarının farklı milletlerle, kültürlerle ve dinlerle temas kurmalarını sağlamıştır. Budizm, Mecusilik, Musevîlik, Hristiyanlık, Manicilik ve İslâm Türklerin karşılaştığı dinler arasında sayılmaktadır. Türk boylarının İslâm'ı kabullerine kadar hiçbir dini kalabalık kitleler hâlinde kabul etmedikleri, yeni karşılaştıkları dinleri kabullerinin çoğu zaman sınırlı kaldığı bilinmektedir. Türklerin büyük çoğunluğunun ise 10. yüzyıldan itibaren kitleler hâlinde İslâm'ı benimsediği ve bu dinde karar kıldığı dikkat çeken tarihi bir gerçekliktir. Geçmişte farklı din ve inanç sistemleri ile karşılaşan Türk topluluklarının çoğunluğu günümüzde Müslümandır. Bununla birlikte sayıları az da olsa Budizm'e, Yahudiliğe ve Hristiyanlığa mensup Türk toplulukları yanında geleneksel dini inanışlarını ve Şamanî geleneği sürdürenler de vardır.

Tarihte Türklerin karşılaştıkları dinlerle ilişkilerinin bilinmesi, günümüzde Türk topluluklarında din ve dinî hayatın öğrenilmesine ve anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

2. Türklerin Tarihte Karşılaştıkları Dinlerle İlişkileri

499

Bazı araştırmacılar Türklerin en önemli özelliklerinden birinin farklı mânevî çevrelere uyum kabiliyetine sahip olduklarına dikkat çekmiştir. Bu kabiliyet yanında Türkler özellikle öteden beri çeşitli dinlere ve inançlara karşı, istisnaları bulunmakla birlikte, genellikle "hoşgörülü" olmuştur. Evrensel ve yayılmacı dinlerin misyonerlerinin Türk ülkelerinde yürüttüğü propaganda faaliyetleri Türkler arasında bu dinlerin etkili olmasını sağlamıştır.

Ticaret yolları ve bu yolları izleyen misyonerler Türkler arasında yabancı dinlerin yayılması açısından önemli rol oynamıştır. Türklerin arasında yabancı dinler göçebe unsurlardan ziyade yerleşik halk arasında taraftar bulmuş ve yerleşmiştir. Budizm, Hristiyanlık ve Manicilik gibi evrensel karakterli dinlerin Türkler arasında yayılması ve bu amaçla yürütülen propaganda faaliyetlerine rağmen sınırlı bir başarının ötesine geçemeyişleri, onların daha çok göçebe Türk topluluklarına ulaşamamış olmalarıyla açıklanmaktadır. Yaklaşık aynı dönemlerdeki temas ve faaliyetlerini müteakip Türklerin 10. yüzyıldan itibaren geniş kitleler hâlinde İslâm'ı benimsemesi ve bu dinde karar kılmasının en önemli sebeplerinden birinin, diğer dinlerden farklı olarak, yerleşik unsurların yanı sıra, göçebe Türk kitlelerini bağrında toplamayı başarabilmesinde görülmüştür. Türklerin göçebe bozkır kültürden yerleşik hayata geçiş süreci ile onların geleneksel din ve inançlarından evrensel dinlere yönelmelerinin belirtileri ve bu konuda yaşanan tereddütlerin bir örneği Göktürkler döneminde Bilge Kağan ve Veziri Tonyukuk'un farklı eğilim ve tutumlarına yansımış, ancak sonraki gelişmeler Göktürk büyüklerinin geleneksel din ve kültür yönünde tercih ve gayretlerini göstermiştir.

Bu durum, Türkler arasında geleneksel dinin gerileyişi ve onların yabancı dinlere yönelmeleri sürecinin bir yönünü ortaya koymuştur. Çeşitli ticarî temaslar ve yabancı dinlerin misyoner ve yayılmacı faaliyetleri yanında siyasî ya da ekonomik birçok husus bu süreçte etkili olmuştur.³

Budizm, Mecusilik, Musevilik, Hristiyanlık ve Manicilik 3-4. yüzyıllardan itibaren Orta Asya'da yoğun propaganda faaliyetlerinde bulunmuş ve cemaatler oluşturmuştur. Özellikle kültürel geçiş yolu üzerinde bulunan Maverâünnehirde bu faaliyetler daha çok etki göstermiştir.⁴ Türk topluluklarının din tarihi ya da dinlerle ilişkileri bölgeden bölgeye ya da Türk gruplarına göre farklılık gösterebilmiştir. Türk toplulukları karşılaştıkları bir inanç sistemini benimserken kimliklerine ve kültürlerine olan etkisini de göz önünde bulundurmıştır.

2.1. Budizm

Hindistan'da M.Ö. 6. yüzyılda ortaya çıkan Budizm kısmen Türkler arasında da etkili olmuştur. 4. yüzyılda Hunların bazı boyları Budizm'i benimsemiştir. Özellikle Doğu Hunları, Çin kültürü içinde erimemek için Budizm'i benimseyerek yaymaya çalışmıştır. Bu konuda en çok gayret gösterenler Tabgaçlar olmuştur. Bütün Kuzey Çin'e hakim olan Tabgaçlar millî birliğin sağlanmasına katkıda bulunacak resmî bir dine ihtiyaç duymuş, Çinli rahiplerin etkisiyle çoğu Budizm'i kabul etmiştir. Budizm'in ve Çin kültürünün etkisiyle millî duygularını, askerî özelliklerini kaybeden Tabgaçlar bütün topraklarını Çinli hanedanlara intikal ettirmiştir.⁵

Doğu Hunları gibi Göktürkler de kısa bir süre Budizm'i siyasî sebeplerle benimsemiştir. Çin Konfüçyanizminin ve Bizans'tan ilerleyen Hristiyanlığın kültürel nüfuzunu engellemek ve Çin'de baskı altında olan rahip/tüccarları koruması altına alarak, Çine karşı üstünlük kurmak amacıyla bu dini kabul eden Göktürkler'de Budizm, Mukan (552-572) ve Topa Kağan (572-581) dönemlerinde himaye görmüş, bu süreçte Budist rahipler, Soğdlular ve ticaret yollarının gelişmişliği etkili olmuştur. Çünkü gezgin rahipler de bu yolları kullanmış, dinlerini yaymaya çalışmıştır. Göktürkler zamanında Buhara ve Belh Budizm'in merkezi olmuştur. 630'larda buraları ziyaret eden Budist hacı Hiuen Tsang pek çok Buda tapınağına ve Budist rahibe rastlamıştır. Turfan'da elliye yakın Budist mabedi bulunmuştur. 8. yüzyılda Bilge Kağan bir ara Orhun'da etrafı surlarla çevrili bir şehir yaptırıp içinde Taoist ve Budist mabedleri kurmak istemiş bu düşüncesini veziri ve kayınpederi Tonyukuk'a açtığında, Tonyukuk ona bu dinlerin insanlara yumuşaklık ve miskinlik verdiğini, bu yüzden Türklerin yaşayışlarına ve savaşçı ruhlarına uygun gelmeyeceğini, çok kalabalık olan Çinliler karşısında Türklerin yenilgiye uğrayacaklarını ve asimile olacaklarını anlatmıştır.⁶ Bilge Kağan bu tavsiyeleri doğru bularak görüşünden vazgeçmiştir. Kısa bir Budizm

3. Bkz. Ünver Günay- Harun Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Ankara: Ocak Yayınları, 1997, s.105-109.

4. Günay- Güngör, s.110.

5. Günay- Güngör, s.114-115.

6. Bkz. Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mevkuresi Tarihi*, İstanbul: Boğaziçi, Cilt 1, s.65; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul, 1983, 118; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000, Cilt 1, s.177-178.

dönemi geçiren Göktürkler, Çin kültürüne gösterdikleri tepkiyi Çin'deki diğer dinlere karşı da göstermiştir. Ancak genel olarak yabancı dinlere saygı gösteren ve teb'alarının özgürlüğünü ve ihtiyaçlarını düşünen bütün Türkler gibi Göktürkler de 8. yüzyılda hakimiyetlerinin uzandığı Keşmir ve Gandara gibi yerleşim birimlerinde yerli halk için Budist tapınakları yaptırmışlardır.⁷

Budizm'in etkili olduğu diğer bir Türk topluluğu Karluklardır (766-840). Onlarda daha çok aristokrat zümre arasında yayılan Budizm geniş halk kitlelerine nüfuz edememiştir.⁸ Hunlar ve Göktürklerin kültürel mirasını koruyan Uygurlar önceleri geleneksel dinlerini sürdürürken, daha sonraları Budizm ve Maniheizm gibi dinleri benimsemiştir. Özellikle şehirli ve tüccar Uygurların Budizm ve Maniheizm marifeti ile İpek Yolu üzerindeki ticarete söz sahibi olmaları onları iktisadî açıdan güçlü kıldığı gibi, nüfusu oldukça kalabalık olan Çin'e karşı bu dinlerin benimsenmesi muhtemel asimilasyonu önlemek maksadına da hizmet etmiştir.⁹

Doğu Türkistan'da Kuça, Kum Tura, Akdağ, Karaşar, Kiriş, Şorcuk önemli Budist merkezleri olmuştur. Turfan'da Uygurca çok sayıda metin bulunmuştur. Ayrıca Uygurlar önemli ölçüde bir Türk Budist edebiyatı ve sanatı meydana getirmiştir. Bunlar Buda'nın hayat hikâyelerini içeren Çatikler, Buda'nın vaazlarını, Budizm'in inanç ve uygulamalarını içeren Sudurlar ile Budist rahiplere yaşam kurallarını anlatan diğer eserlerdir. Uygurlar Mahayana Budizmi'ni benimsemiş ve bir süre bu dine hizmet etmiştir.¹⁰ Orta Asya'da İslâm'ın yayılmasına paralel olarak Budizm bu coğrafyadaki Türkler arasında İslâm ile rekâbet edememiş, bazı izler ve küçük birkaç Türk topluluğu dışında silinip gitmiştir.

2.2. Mecusilik

Mecusilik, Zerdüş'tün Milattan önce binli yıllarda ortaya koymaya çalıştığı, fakat ondan sonra değişim ve dönüşüme uğrayarak varlığını günümüze kadar korumuş eski dinî geleneklerden biridir. Kadim İran coğrafyasında ortaya çıkan bu din, tarih süreçte Aşavan, Mazdayesna, Zerathuştirîş gibi isimlerle de anılmıştır. Başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere İslâm kaynaklarında bu dinin mensuplarına Mecus (Mecusiler) adı verilmiştir. Hindistan'a göç eden Mecusilere de Hintliler tarafından "Pers diyanından gelenler" anlamında Parsi adı verilmiştir. Batılılar Parsilere "Zoroastrian", dinlerine de "Zoroastrianism" demiştir. Buradan hareketle bu dine Türkçe'de "Zerdüştilik" de denilmektedir.¹¹

Eski İran'ın dini olan Mecusilik, İran'da Maniciliğin ortaya çıkmasıyla yönünü Orta Asya'ya çevirmiş, Türk topluluklarının yaşadığı bölgelerde de etkili olmuştur.

7. Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi, Cilt 1, s.65.

8. Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 137; Günay- Güngör, s.119-120.

9. Bkz. Üçler Bulduk, "İpek Yolu'nda Kültürel Etkileşim: 6-10. Yüzyıllarda Ticaret, Siyaset ve Din", İpek Yolunda Türk Kültür Mirası, Ankara: Türkyurdu, 2014, s.44.

10. Bkz. Hans J. Klimkeit, "Türk Orta Asyasında Budizm", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 2009, Sayı 26, s.93-108.

11. Bkz. Baki Adam, "Din Hakkında Genel Bilgiler", Dinler Tarihi El Kitabı, (Ed. B. Adam), Ankara: Grafiker Yayınları, 2018, s. 56; Mehmet Alıcı, "Mecusilik", Dinler Tarihi El Kitabı, (Ed. B. Adam), Ankara: Grafiker Yayınları, 2018, s. 244-267.

Bahaeddin Ögel bu konuda: "...Göktürk devletinin içindeki atlı göçebe Türk halklarından bir kısmının ateşperestlik, yani Mecusî dinini kabul etmiş olmaları çok muhtemeldi." kaydını düşmüştür.¹² Ayrıca o "Zerdüşî dininin bir mezhebine göre, bir insan ölünce, ölünün etleri kemiklerinden sıyrılır ve kemikler ayrı bir kaba konularak gömülürdü. İlim dilinde bu kaba ossuarium denir. Türk hakanlarının Horasan ve Batı Türkistan'a tayin edilen Göktürk şadları ve yabgularının Zerdüşî dinini kabul ederek bu an'aneleri bizzat kendilerinde de tatbik etmiş olmaları çok muhtemeldi." diyerek Mecusîliğin Türk yurdundaki etkilerine dikkat çekmiştir.¹³

İranlıların Türk ülkelerine savaştan ziyade sulh içinde gelmeleri, onların Türkler üzerindeki dinî ve kültürel etkisini artırmıştır. Bundan dolayı Buhara'da Mecusî mabetleri çoğalmış, Mecusilik Baykent ve Semerkant'ta oldukça etkili olmuştur. İran'dan kaçan veya ekonomik sebeplerle gelen Fars unsurlar aracılığıyla Türkistan'da yayılan Mecusilik belli dereceye kadar Orta Asya Türk kültür ve sanatını da etkilemiştir. Türkler arasında Mecusîliğin etkileri Horasan ve Maverâünnehir bölgelerini aşarak daha geniş alana yayılmış, aynı zamanda Hazar kıyılarında Mecusîliğe girenler olmuştur. Mecusîliğin etkileri İslâm'ın yayılmasından sonra da az çok devam etmiştir.¹⁴ Günümüzde Mecusi olarak bilinen bir Türk topluluğu bulunmamaktadır.

2.3. Manicilik

Mani (216-277) tarafından kurulan evrensel karakterli ve gnostik bir din olan Manicilik aynı zamanda senkretik bir yapı taşımaktadır. Doğuşundan kısa bir süre sonra çeşitli bölgelerde yayılan bu din, önce İran'da Mazdaist, daha sonra da batıda Hristiyan rahip ve din adamlarının saldırılarına maruz kalmıştır. Bu din mensupları İran ve Roma yöneticileri tarafından ağır baskılara uğrayınca Roma ve İran'dan kaçanlar Türkistan'a sığınmıştır. Bu coğrafyada Türkler, diğer din yayıcıları "hoşgörü" göstermiş; bir taraftan da geleneksel inançlarını sürdürmüştür. 7. yüzyılda İslâm, Horasan'a ve Buhara'ya geldiğinde Mani din mensupları bu bölgede Müslümanlarla birlikte yaşamak zorunda kalmıştır. Emeviler döneminde cizye vermek şartıyla rahat bir nefes alan Maniciler, Abbasiler döneminde baskılara karşılınca, yaşadıkları Babil bölgesini terk ederek Maverâünnehir bölgesine ve Türkistan'a göç etmiştir. 10. yüzyılda Semerkant, Taşkent gibi şehirlerde Manicilere rastlanmıştır. 8. yüzyılın ikinci yarısında (763) Böğü Kağan'ın da yardımlarıyla Manicilik Uygurların resmî dini olmuştur. Uygurlar bu dini de siyasî ve kültürel mülâhazalarla kabul etmiştir. Bu konuda Uygurlar, Çin'in kültürel nüfuz sahasına girmemeyi ön plana almıştır. Ancak Manicilik, Uygurları zayıflatan en büyük amil olmuştur. Uygurları hareketsizliğe, et yememeye, insan öldürmemeğe teşvik eden bu din onları gevşetmiş ve cesaretlerini köreltmıştır.¹⁵

Uygur Devletinin Kırgızlar tarafından yıkılmasıyla (840) Çin Hükûmeti önce

12. Bahaeddin Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, 5. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003, s.190.

13. Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s.191-192.

14. Günay- Güngör, s.127-129.

15. Bkz. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi*, Cilt 1, s.67; , Gülçin Çandarioğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2004, s.20.

Mani din mensuplarının Çinliler gibi giyinmesini zorunlu tutmuş, daha sonra bütün Mani tapınaklarının yıkılmasını emredip mallarına el koymuş ve diğer dinler yanında Maniciliğin de Çin toprakları üzerindeki varlığına son vermiştir. Bu tarihten sonra Uygurlar kitleler hâlinde yurtlarını terk ederek, Çin sınırlarına ve daha çok da zengin ticaret merkezlerinin bulunduğu İç Asya'ya, Beşbalık, Turfan, Kuça sahasına göç etmiştir. W. Rubruck 13. yüzyılda Doğu Türkistan ve Yedisu çevresinde hüküm süren Uygur devleti içerisinde Mani dinine inananların yanı sıra Budist, Hristiyan, Müslüman ve Şamani Türklerin bir arada ve ahenk içinde yaşadıklarını gözlemlemiştir.¹⁷ Manicilik, Orta Asya'da Uygur devletlerinin siyasi desteği ile yine Uygurlar vasıtasıyla yayılmış, onların siyasi güçleri azaldıkça Manicilik Orta Asya'daki etkisini kaybetmiştir. Mani dini yayıldığı bölgelerde Türk sanatı, düşüncesi ve kültür hayatı üzerinde etkili olmuştur.¹⁸

2.4. Musevilik

Hazarlar, tahminen 732 yıllarına kadar Gök Tanrı veya Tek Tanrı ile inançları bütünleşen bir dine sahiptir. 732-800 yılları arasında Hazarların bir kısmı Müslüman olmuş, 740 veya 800 yıllarında bazıları da Tevrat'ı benimseyerek kendilerine özgü bir yorum ve anlayışla Museviliği benimsemiştir. Hazarların 732 yılında İslâm'ı kabul etmeleri sebebiyle Hazar devletini tarihte ilk Müslüman Türk devleti olarak değerlendirenler olmuştur. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre Hazarlar dinî inançlar konusunda çok toleranslı olup, millî dinleri yanında Museviliğe, İslâm'a ve Hristiyanlığa karşı müsamahalı davranmış, farklı inançlardaki kavim veya insanlarla bir arada yaşamayı yadırgamamışlardır. Bununla birlikte Hazar yöneticileri baskı ve zorlama ile bütün tebaayı aynı dine sokma girişiminde bulunmamış, vicdanları din seçmede serbest bırakmıştır. Bu bağlamda Hazarlarda sayısı hakkında bir bilgi bulunamasa da Müslümanlar en kalabalık kitleyi oluşturmuş, daha sonra sırasıyla Hristiyanlar, Museviler ve geleneksel dinî inanışlarını sürdürenler gelmiştir. Aynı zamanda bu ülkede dinlere eşit davranıldığı, ibadet özgürlüğüne karşı büyük hassasiyet gösterildiği kaydedilmiştir.¹⁹

Göktürk devletinin batı parçasını oluşturan, Don-İdil-Kafkas üçgenini içine alan ve coğrafi bakımdan kültürel geçiş yolu üzerinde bulunan Hazarlar, Bulan Hakan zamanında Museviliği benimsemiştir. Hazarların tarihindeki dinî olaylar aslında oldukça karışıktır. Yukarıda belirtildiği gibi Hazarlar zaman zaman ilk Türk İslâm devleti olarak değerlendirildiği gibi, Musevilikle de anılmaktadır. İlk önceleri Göktürkler gibi Sasanilerle ittifak yapan Hazarlar, daha sonra güçlü Müslüman Arap ve Hristiyan Bizans devletleri karşısında her iki devletin de dinine itibar etmeyerek Museviliği seçmelerinde, bu güçler tarafından yutulup erime kaygısıyla siyasi, sosyal ve kültürel mülâhazalarla hareket ettikleri veya en azından bu faktörlerin onların dinî tercihlerinde önemli rol oynadığı vurgulanmaktadır.²⁰

16. Bkz. Hikmet Tanyu, *Türklerin Dini Tarihçesi*, İstanbul: Türk Kültür Yayıncılık, 1978, s.86; Günay- Güngör, s.129-140.

17. Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi*, Cilt 1, s.69.

18. Bkz. Harun Güngör, "Mani Dininin Uygurlar Tarafından Kabulü ve Türk Kültürüne Etkisi", *İpek Yolu*nda Türk Kültür Mirası, Ankara: Türk Yurdu, 2014, s.233-243.

19. Bkz. Tanyu, *Türklerin Dini Tarihçesi*, s.40-43.

20. Tanyu, *Türklerin Dini Tarihçesi*, s.59.

Başka bir değerlendirmeye göre Hazarlar, komşusu Bizans'ın Hristiyanlığını iki sebeple kabul edemezdi. Birincisi; her ne kadar kurumların yerleşmesi açısından Bizans kadar güçlü olmasa da askerî ve ekonomik bakımdan güçlü olduğundan dolayı, güçlü bir devletin dininin arkasına düşmesi, Hazarlar'ı Bizans'a düşkün kılabilirdi. İkincisi ise Bizans'ın Kırım, Gürcü ve Albân ülkesi gibi Kafkasya'daki sömürgelerinde yerli halkın geleneksel inanç ve uygulamalarını yasaklayıp, uymayanları öldürecek kadar baskı ve zulüm yapması Hazarların kabul edebileceği bir durum değildi. Hazarlar, Arapların dinini de kabul edemezdi, çünkü askerî ve siyasi ilişkiler bakımından birbirlerine denk görünen güçlerden birinin diğerine sığınması, sığınanın sığıntı olmasına yol açabilirdi.²¹

Çeşitli kaynakların Hazar ülkesindeki dinî durum hakkında verdiği bilgilerde; bu ülkede Musevîler, Hristiyanlar, Müslümanlar ve putperestlerin birlikte yaşadığı, her bir grubun aralarındaki anlaşmazlıklara bakan kadıları bulunduğu belirtilmektedir.²² Muhtemelen 740 yılında Musevîliği benimseyen Hazarların bu dini kabulünde Musevî, Hristiyan ve Müslüman din bilginlerinin Bulan Han'ın huzurunda yaptıkları bir dinî tartışmanın rol oynadığına dair rivayetler bulunmaktadır. Bununla birlikte Mes'ûdî, Hazarların Musevîliği kabulünün Harun Reşid (768-809) döneminde gerçekleştiğini belirtmektedir. Bu tarihi 10. yüzyıla kadar çıkaranlar da vardır. Yahudi kaynakları ise Hazarların Musevîliği benimsemesinin tarihini 7. yüzyıldan itibaren başlatmaktadır. Yapılan değerlendirmeler sonucunda Hazarların Musevîliği kabulünde veya en azından bu dinin onlar arasında güçlenmesinde Bizans'ta İmparator Romanos zamanında (919-944) kendini gösteren dinî baskı ve zorla Hristiyanlaştırma gayretlerinin rolünün büyük olduğu vurgulanmaktadır. Bu dönemde Bizans'ta şiddetli baskılara uğrayan Yahudilerin Hazar devletine sığındığı, burada hoşgörü ile karşılandığı, himaye edildiği, ancak Musevîliğin Hazarlar arasında hakan ve çevresi veya en çok yönetici ve aristokrat zümreyle sınırlı kaldığı, geniş kitleler arasında taraftar bulamadığı belirtilmektedir.²³ Bütün bu gelişmelere paralel olarak Hazarlar arasında hâkim ve yönetici sınıfın dışında Hristiyanlık ve İslâm giderek yayılmıştır.²⁴ Özellikle Hazar ülkesinde huzur, refah ve adaletli yönetimle birlikte dinî hoşgörünün de bulunması, başta Harizmliler olmak üzere farklı İslâm ülkelerinden Müslüman göçmenlerin buraya gelip yerleşmesini kolaylaştırmıştır.

Yaklaşık dört yüzyıl parlak bir dönem yaşayan Hazarlar, Selçukluların İslâm dünyasına hâkimiyeti döneminde tarih sahnesinden çekilmiştir. Halkının büyük çoğunluğu İslâm'da karar kılmış, geride küçük Musevî gruplar kalmıştır. Hazarların Musevîliği Karailik şeklinde benimsemiş olduklarına dair görüş farklılıkları bulunmakla birlikte günümüzde onların bakiyeleri hem Karailik hem de Kırımçaklar bu dine mensubiyetini sürdürmektedir.

21. Mustafa Ünal, "İpek Yolu'nun Hazarlarda Yahudi Kültürüne Etkisi", İpek Yolu'nda Türk Kültür Mirası, Ankara: Türk Yurdu, 2014, s.278.

22. Bkz. Tanyu, Türklerin Dini Tarihçesi, s.45-49.

23. Bkz. Günay- Güngör, 161-164.

24. Bkz. Akdes Nimet Kurat, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara, 1972, s.35-37.

2.5. Hristiyanlık

Türklerin tarihte temas kurduğu dinlerden biri de Hristiyanlıktır. Hristiyan misyonerleri Orta Asya içlerine kadar etki yapmış ve inançlarını yaymayı başarmıştır. Türklerin Hristiyanlıkla temaslarının tarihi çok eskilere uzanmakla birlikte ilk temasların başlangıcı konusundaki bilgiler oldukça karanlıktır. Hristiyanlığın Orta Asya'daki varlığı ile ilgili ilk bilgiler 4. yüzyıldan daha gerilere gitmemektedir. Türklerin Hristiyanlıkla temasları daha çok doğu kiliseleri ile olmuştur. Bu bağlamda Ortodoksluk birinci sırada yer almıştır. Sasanilerin yakın takibine uğrayan Nesturi Hristiyanların faaliyetleri Orta Asya'da büyük başarılar elde etmiştir. Maverâünnehir'e giren Hristiyanlık hızlı bir şekilde yayılmış, kısa zamanda çevrede hâkim bir din hâline gelmiştir. Bu bağlamda 4. yüzyılda Herat, Merv ve Semerkant şehirlerinde Hristiyanlık piskoposlukları ve metropolitlikleri belirlemiştir. 718'de Merv Nesturi Patrikliği bu kentte oturan bir Türk Kağanı'nın ve kavminin Hristiyanlığı seçtiğini kaydetmiştir. Nasturilik Uygurlar, Naymanlar, Kereitler ve Kunların arasına da nüfuz etmiştir. Hristiyanlık gayretli misyonerleri sayesinde Nasturilik adı altında Orta Asya'da yayılmış, çeşitli bölgelerde teşkilatlanarak, Maverâünnehire İslâm'ın girmesinden sonra da varlığını sürdürmüştür. Orta Asya'da İslâm'ın yayılması Hristiyanlığın gittikçe zayıflamasına yol açmış, 15. yüzyılda Nasturilerin Orta Asya ve özellikle Semerkant'ta sonları gelmiş, büyük olasılıkla bunların çoğu Müslüman olmuş, bu dönemden sonra onların Orta Asya'daki varlığı hakkında bilgi bulmak imkânsız hale gelmiştir.²⁵

505

Orta Asya'da Nasturi Hristiyanlık dışında 13. yüzyılın sonları ile 14. yüzyılın başlarında Roma Katolik Kilisesinin faaliyetleri de gözlenmiş, ancak bu faaliyetler geçici olmuştur. Özellikle 13. ve 14. yüzyıllarda Orta Asya'da Ortodoksluk, belli bir başarı elde etmiş, Moğolistan ve Çin'e ulaşmıştır. Bununla birlikte Hristiyanlık göçebe Türkler arasında nüfuz edememiş, İslâm karşısında Budizm ve öteki dinler gibi Orta Asya'da başarısızlığa sürüklenmiştir.

Anadolu'da, Balkanlarda, Doğu Avrupa'da, Rusya'da ve Sibiry'a'da Hristiyanlık nüfuz etmiş ve kalıcı cemaatler oluşturmuştur. Bu coğrafyalarda Hristiyanlığa, özellikle Ortodoksluğa intisap eden Türk boyları, birkaç istisnanın dışında, Hristiyanlaşmakla kalmamış, aynı zamanda Slavlaşmıştır. Balkanlarda ve Doğu Avrupa'da bunun tipik örneğini, Bulgarlar, Macarlar, Kumanlar/Kıpçaklar ve Uzlar oluşturmuştur.²⁶ Divan-ı Lügat'it-Türk'ten sonra en önemli Türkçe dil yadigarı kabul edilen, Kıpçakları Hristiyanlaştırmak amacıyla misyonerlerin Latince-Farsça-Türkçe (Kıpçak Türkçesi) Codex Cumanicus adıyla hazırladıkları eser, bu bağlamda dikkat çekicidir.²⁷

Avrupa kıtasındaki Türkler arasında Hristiyanlaştırma faaliyetleri etkisiz kalmamıştır. Avrupa'daki Türk kavimlerinden Hunlar Macaristan'a (Hungaria) katkı vermiştir. Bulgarlar, Macarlar, Fin ve Baltık denizi kıyısındaki toplumlar Hristiyanlaştırılmış,

25. Bkz. Günay- Güngör, s.141-147.

26. Bkz. Günay- Güngör, s.148-149.

27. Bkz. W. Radloff, Das Türkische Sprachmaterial des Codex Comanicus, St. Petersburg, 1887; Kurat, 100-101.

Hristiyan devletleri ve onların misyonerleri, geçmişin bütün izlerini, eserlerini silmiş, yok etmiştir. Tarihin seyri içinde birçok Türk kökenli topluluk Hristiyanlaşarak milli ve tarihi bilinçleriyle birlikte kültürlerini kaybetmiştir.²⁸

Anadolu'da ve Balkanlarda Hristiyanlaşan ve çoğu eriyip giden zümrelerden bazı gruplar son zamanlara kadar ulaşmıştır. Bunlardan biri Karamanlılar, diğeri ise Gagauzlardır. Abdulkadir Cami'nin de: "... Yunan dilini hiç bilmez; gayet saf-hatta Müslüman Türklerden daha temiz, bir Türkçe ile konuşur; kendilerine mahsus kiliselerde Türkçe ibadet ederler, kendilerine mensup papazları vardır." ²⁹ dediği Karamanlılar, Anadolu'da Müslüman Türk kardeşleriyle uzun yıllar birlikte yaşamış, aynı dilde konuşmuş, yazmıştır. Ancak inanç farklılığı tarihi süreçte yaşanan bazı hadiselerle bağlı olarak bu soydaşları Anadolu'daki akraba ve soydaşlarından koparmıştır.

Belli bir dönemde Rus nüfuzuna giren Çuvaşlar, Tatarlar, Urumlar, Hakaslar, Gorno-Altaylar (Altay Kişi), Sahalar (Yakutlar), Dolganlar ve Tofalar Türk asıllı olmakla birlikte sistemli biçimde Hristiyanlık propagandasına maruz kalmış, belli ölçüde Hristiyanlık bu topluluklar arasında yer edinmiştir. Resmî kayıtlarda bu toplulukların pek çoğu Hristiyan olarak yer almıştır.

2.6. İslâm

Türkler, İslâm'la ilk irtibat sağladıkları ve bu dini tanıdıkları andan itibaren Müslüman olmaya başlamıştır. Türkler arasında diğer dinlerden daha çok İslâm etkili olmuştur. Taşkent taraflarında Maniciler, Tuna Bulgarları arasında Hristiyanlar ve Hazarlar arasında Museviler propaganda yapmışlardır. 921-922 yıllarında İdil çevresindeki Bulgar Hanlığı, 940 yılında Karahanlılar İslâm'ı resmî olarak devlet dini ilan etmiştir. Timur zamanında Yedisu bölgesinde bulunan Nesturi cemaat ile Türkistan'ın kuzeyindeki Budist kalıntıları tamamen ortadan kalkmıştır.³⁰ Böylece İslâm, Türk toplulukları arasında en yaygın din olarak yerini almıştır. İlk Müslüman Türk devletleri Tolunoğulları, İhşidiler, İdil Bulgarları, Karahanlılar, Gazneliler, Eyyubiler, Türk Memlükleri ve Büyük Selçuklulardır. Bunları Anadolu Selçukluları, Anadolu Beylikleri, Osmanlılar ve Memlükler izlemiştir.³¹

Türk toplulukları arasında İslâm'ın yayılmasında fetihler, dinî, siyaset, sosyal, ekonomik ve kültürel birçok faktör yanında ticarî ilişkiler, din âlimlerinin, sufilerin telkinleri de etkili olmuştur. Türk hakanlarının ve komutanlarının İslâm'ı benimsemesi halkın bu dine yönelmesini sağlamıştır. Diğer yandan İslâm'ın ortaya koyduğu esaslarla Türklerin tek Tanrı inancına dayanan geleneksel inanç sistemi arasındaki uyum onları İslâm'a yaklaştırmıştır. İslâm'ın hızlı bir şekilde Türkler arasında etkili olmasında

28. Bkz. Tanyu, Türklerin Dini Tarihçesi, s.88-89.

29. Bkz. Abdulkadir Cami, Osmanlı Ülkesinde Hristiyan Türkler, İstanbul 1932, s.5-25; V. A. Moşkov, Balkan Yarımadasında Türk Kavimleri, (Çev. E. Ivanova), Kayseri 1999, s.34-40; Gazanfer İbar, Anadolu Hıristiyanları, İstanbul, 2010.

30. Tanyu, Türklerin Dini Tarihçesi, s.104.

31. Nesimi Yazıcı, İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi, Ankara, 2002.

belirtilen bu hususların yanında özellikle Budizm, Musevîlik, Hristiyanlık ve Manicilik gibi dinlerin Türklerin geleneksel kültüründen uzak oluşu, Türklerin dünya görüşüne uymayışı vurgulanmalıdır. Ögel, Türklerin eski dinleri ile İslâm arasında büyük yakınlıklar bulunduğundan hareketle, Türklerin İslâm'ı topluca kabul etmelerini, buna bağlı olarak da millî kimlik ve benliklerini kaybetmemiş olmalarının sebebinin burada aramak gerektiği düşüncesindedir.³²

Türklerin kalabalık kitleler hâlinde İslâm'ı benimsemesi ve bu yolda mücadelesi tarihin öneali hadiselerindendir. Türk topluluklarının büyük bir kısmı 10. yüzyıldan itibaren İslâm'ı benimsemiştir.³³ Orta Asya'da 12. yüzyıla gelindiğinde hâkim din İslâm olmuştur. Mecusilik ve Manicilik Türkler arasında artık nüfuzunu yitirmiş, Budizm ve Hristiyanlık, Türk coğrafyasında bir süre karşılıklı mücadele etmişlerse de İslâm'ın bölgede güçlenmesiyle bu dinler de etkisiz kalmıştır. İslâm'ı benimseyen İdil Bulgarları, Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Harzemşahlar ve diğer Türk Devlet ve Beylikleri bundan sonra Orta ve Yakın Asya'ya egemen olmuş, Orta Asya, Yakın Doğu ve Doğu Avrupa'nın son bin yıllık tarihine yön vermişlerdir.³⁴ Böylece İslâm, Asya'da Hristiyanlığı yenmiş, Budizm Moğolistan'da ve Asya'nın güney batısında yerleşmiş, Şamanî inanç ve uygulamalar ise Altay dağları ve Sibirya ormanları bölgesinde Sahalar (Yakutlar) arasında varlığını sürdürmüştür.

Bazı Türk toplulukları süreç içinde kabul ettikleri dinlerle birlikte benliklerini ve millî kültürlerini kaybetmiştir. Macarların ve Bulgarların Hristiyanlaşması yanında Balkanlarda, Doğu Avrupa'da Hristiyanlığı benimseyerek eriyen Avarlar, Peçenekler, Oğuzlar ve Kıpçaklar bu bağlamda zikredilebilir. Hazarların bir kısmının Musevîleşmesi ancak günümüzde Karaylar ve Kırımçaklar olarak bu dine mensubiyetlerini sürdürmeleri dikkat çekicidir. Ayrıca Irak, Hicaz, Mısır, Tunus gibi ülke topraklarında etkili olan Türkler Araplarla karışmalar ve evlenmeler neticesinde kimliklerini de kaybetmiştir.

3. Türkiye Dışındaki Türk Topluluklarında Dinler

Günümüzde Türk topluluklarının önemli bir kısmı İslâm'a mensuptur. Anadolu Türkleri başta olmak üzere Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan, Kuzey Kıbrıs Türkleri ile birlikte İran, Rusya, Tacikistan, Afganistan, Gürcistan ve Çin'de (Doğu Türkistan) yaşayan Türk topluluklarının tamamına yakını Müslümandır. Osmanlı Devleti'nin yayılma sahasında bulunan Yunanistan, Bulgaristan, Romanya, Kosova, Makedonya, Suriye ve Irak'ta da Müslüman Türkler bulunmaktadır. Modern dönemdeki işçi göçleri sonucunda birçok batı ülkesinde yaşayan Türkler de İslâm'a bağlıdır.³⁵

Belirtilen bu grupların dışında yer alan ve İslâm'dan başka dinlere mensup olan diğer bazı Türk toplulukları da vardır. İslâm dışında Türk toplulukları arasında günümüzde

32. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000, Cilt 1, s.61-62.

33. Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ankara: A.Ü. Basımevi, 1972, s.X.

34. Tanyu, *Türklerin Dinî Tarihçesi*, s.111.

35. Günay- Güngör, s.350-351.

varlığını sürdüren din ve inançlar arasında Budizm, Musevîlik, Hristiyanlık, geleneksel inançlar ve Şamanlık bulunmaktadır. Sarı Uygurlar ve Tuvalar arasında Tibet Budizmi ile geleneksel din birlikte yaşamaktadır. Bunun yanında Burhanizm ya da Ak Yang (Ak Din) olarak bilinen inanç sistemi Altay ve Sibirya Türk toplulukları arasında etkili olmuştur. Musevî Türk grupları Karaylar ve Kırımçaklardır. Gagauzlar, Çuvaşlar, Kreşinler (Kreşin Tatarları), Urumlar Hristiyan Türk grupları arasında dikkat çekmektedir. Sahalar, Dolganlar ve Altaylar Ortodoks Hristiyanlıkla birlikte geleneksel inançlarını ve şamanlığa ait unsurları sürdürmektedir.

3.1. Budist Türkler

Türk toplulukları arasında günümüzde Sarı Uygurlar ve Tuva Türkleri Budist olarak anılmaktadır.

3.1.1. Sarı Uygurlar

Uygurların başkenti Karabalğasun 840 yılında Kırgızlarca kuşanılmış, son Uygur Kağanı Wu-cheih öldürülmüş ve Uygur Devleti'ne son verilmiştir. Değişik bölgelere göç etmek zorunda kalan Uygurlar zamanla küçük şehir devletleri kurarak Orta Asya İpek Yolu ticaretine hakim olmuşlardır. Kırgızlardan kurtulan Uygurlar Tibet ve An-hsi bölgesine göç etmiştir. Bu bölgenin merkezi ise Kansu şehri olmuştur. Bu sebeple burada devlet kuran Uygurlara Kansu Uygurları veya Sarı Uygurlar denilmiştir.³⁶ Sarı Uygurlar, Çin devleti tarafından tanınan ulusal azınlıklardan biridir. Günümüzde Sarı Uygurlar Çin Egemenliğinde Doğu Türkistan'ın Kansu eyaletinde yaşamaktadır. Kansu bölgesinin özelliği Budizmin en fazla yayıldığı bir yer olmasıdır. M.Ö. 111'de Çin İmparatoru tarafından yaptırılan Bin Buda mağaraları bu bölgede yer almıştır.

Sarı Uygurlar Orhun'daki Uygurlar gibi çadırlarda yaşıyordu. Göçebe gelenekleri henüz değişmemişti. Şehrin güneyindeki dağlar, Uygurların hayvan sürülerine otlak vazifesi görüyordu. Uygurların Manicilik ve Budizmin etkisiyle savaşçılık ruhları zayıflamış ve giderek kaybolmuştu. Ancak Şato Türklerinin yardımlarıyla Sarı Uygurlar, Tibet ve Çin akınlara karşı kendilerini koruyabilmişlerdi.³⁷ Sarı Uygurlar siyasi olarak 940'dan sonra Hitayların (Ki-tan, Liao), 1028'den sonra Tangutların, 1226'dan sonra Cengiz devletinin nüfuzu altına girmişlerdir. Günümüzde kuzeybatı Çin'de varlıklarını sürdürmektedirler.³⁸

Çin devletinin tanıdığı ulusal azınlıklardan biri olan Sarı Uygurların nüfusu 2000 yılında yapılan resmî 5. nüfus sayımına göre 13719 kişidir. 1959 öncesinde Tibet Budizmine sıkı sıkıya bağlı olan Sarı Uygurların her bir aşiretinin kendine ait bir tapınağı bulunmaktaydı. 1958 sonrasında başlayan Tibet olaylarıyla birlikte karalama kampanyalarına bağlı olarak Sarı Uygurların söz konusu tapınakları yıkılmış, din adamları öldürülmüş, vatandaşların inancı yasaklanmıştır. Çin'de 1980 sonrasındaki yasa değişiklikleriyle yıkılan tapınakların restore edilmesine izin verilmiş, ancak geçen

36. Çandarlıoğlu, s.34.

37. Günay- Güngör, s.124-125.

38. Çandarlıoğlu, s.35.

yıllar Sarı Uygurların inançlarını kaybetmesine veya önemli ölçüde duyarsızlığa sürüklemiş, onlar bu iyileştirme ortamından diğer etnik unsurlar gibi yararlanamamıştır. Birkaç tapınağın restorasyonunu gerçekleştiren Sarı Uygurların tapınaklarındaki rahip sayısı son derece azdır. Çinlilerle yapılan karışık evlilikler, Çin'de uygulanan resmî politikalar Sarı Uygurları kendi kültür ve dillerinden kopararak erime noktasına getirmiştir.³⁹

3.1.2. Tuvalar

Günümüzde kendilerini Tıva kiji veya Tıvalar olarak adlandıran Tuvaların bir dönem Çini yöneten Tobaların (5-7. yy.) torunları olduğu belirtilmektedir. Tarih boyunca çeşitli kavimlerin; Çinlilerin, Moğolların, Mançuların yönetimi altında kalan Tuvalar, en son Rus egemenliği altına girmiş ve 1944'te yapılan küçük hural (kurultay) sonucu SSCB'ye katılmıştır. Eski SSCB döneminde 1990'lara kadar Sovyet Rusyası'na bağlı Özerk Bölgede yaşayan Tuvalar, Birliğin dağılmasından sonra yine aynı sınırlar içinde, Rusya Federasyonuna bağlı olarak yaşayışlarını sürdürmektedir. Sayıları 2010 nüfus sayımında toplam 263934 olarak tespit edilmiştir. Bu sınırların dışında 32 bin kadarı Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadır. Çin Halk Cumhuriyetinde yaşayan Tuvalar da bulunmaktadır. Tofalar (Karagas) adıyla anılan Tuvalar ise Irkutsk bölgesinde yaşamaktadır. Tuva Özerk Bölgesindeki Tuva Türkleri Moğol kültürü ile iç içedir. Tuvaların çoğu Lamaist olsalar da Şamanî geleneğe ve Ortodoks Hristiyanlığa bağlı olanlar da bulunmaktadır.⁴⁰ Tuvalar Budist inanç sistemini oldukça geç bir dönemde, yaklaşık 19. yüzyılın başlarında benimsemiştir. Moğollara yakın ve onlarla daha çok iç içe yaşayan Tuvalar bu dini Moğolların etkisiyle benimsemiştir. İlk önceleri Lamaist Budizm, Tuvaların inanç sisteminde yüzeysel bir etki yaratmışsa da, eski Şamanî inançların ve kültürün izlerini tamamen ortadan kaldıramamıştır. Bundan dolayı Lamaist Budizm, bu topraklarda güçlü bir pozisyon kazanamamıştır. Bunun yanında Tuvalar arasında Rus Ortodoks Kilisesinin faaliyetleri neticesinde Ortodoks Hristiyanlığa mensup olanların oranının (% 46,6), Budistlere (% 40) göre daha fazla olduğuna dikkat çekilmiştir.⁴¹

3.2. Burhanist Türkler

Rusların Burhanizm, Altaylıların Ak Yang (Ak Din) olarak adlandırdığı inanç sistemi Altay bölgesinde 20. yüzyılın başlarında Çet Çolpan adlı bir Altaylının Rusların eritme politikalarına karşı gösterdiği tepkilerle gelişmiştir. Sayan-Altay bölgesinde Türk topluluklarının ulusal kurtuluş duygularını kucaklayan bir inanç sistemi olarak Altay ve Hakaslar arasında ortaya çıkan Burhanizm hem Şamanizmi ıslah hareketi olarak hem de Çarlık döneminde devlet tarafından yürütülen zorla Ruslaştırma, sömürgeleştirme ve Hristiyanlaştırma yönündeki baskılara karşı tepkinin inanç boyutundaki yansıması olmuştur.⁴²

39. Bkz. Abdulreşit Celil Karluk, "İpek Yolu'nun Başlangıç Güzergahında Tehlikedeki Türk Toplum ve Kültürleri: Sarı Uygurlar", İpek Yolunda Türk Kültür Mirası, Ankara: Türk Yurdu, 2014, s.53-72.

40. Bkz. Mehmet Ölmez, "Tuvalar ve Tuvaca", Çağdaş Türk Dili, 1996, Sayı 95, s.10-17.

41. Timur Davletov, İnanç ve Milliyetçilik Etkileşimi Bağlamında Güney Sibirya Türklüğünün Durumu, (Basılmamış YL Tezi), Hacettepe Ü., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006, s.215.

42. A.G. Danilin, Burhanizm, Gomo Altaysk, 1993; Andrei Vinogradov, Ak Jang in the Context of Altai Religious Tradition, (Basılmamış YL Tezi), Department of Religious Studies and Anthropology, University of Saskatchewan, Saskatchewan, 2003.

İnanışa göre Altaylılar "Ak Din"i kabul edip günahlarından tövbe ederlerse "akboz atlı Oyrat Han" gelip Altaylıları Rus mezaliminden kurtaracaktır.⁴³ Bu hareketin etkisiyle Altay ve Hakaslar arasında evlerin içerisinden Rus ikonlar kaldırılmaya, Rus papazlara mesafe konulmaya başlanmıştır. Ayrıca Rus Çarının iktidarı son bulursa, Rus Tanrısının da yok olacağı ve dolayısıyla ondan sonra Hooray-Han'ın iktidarının yeniden kurulacağına ilişkin söylentiler Altay ve Hakas zenginleri tarafından toplum içerisinde yayılmıştır.⁴⁴ Bunun yanında Burhanizm inancı gereği Ruslarla konuşmama ve temaslardan kaçınma, Ruslarla karışık evlilikleri yasaklama, çocukları Ruslardan uzaklaştırma gibi sözlü yasalar ortaya çıkmıştır.⁴⁵

Rus politikalarına karşı gelişen bu hareketin yayılmasına izin verilmeksizin gelişme aşamasında baskılarla karşılaşan ve üyeleri dağıtılan Burhanizm yine de Altay bölgesinde varlığını korumuş, inanç kısmen günün değişen şartlarına uyum sağlayarak toplumun farklı kesimlerinden insanların ilgisini çekmeyi sürdürmüştür.⁴⁶

3.3. Musevi Türkler

Musevilik, Hristiyanlık ve İslâm gibi çeşitli dinlere karşı hoşgörütlü bir tutum takınan Hazarlar M.S. 8. yüzyılda Museviliği benimsemiş, bu din Hazarların resmi dini olmuştur. Zamanla Bizansın kendi topraklarında yaşayan Yahudileri baskıyla Hristiyanlaştırma girişimlerinden kaçan Yahudiler, Hazarlara sığınmıştır.

510

Karay kökenli Türkolog Ananiasz Zajaczkowski'ye göre; "Karay misyonerleri Bizans üzerinden, Karay tebliğinin Hazarlar ve Kıpçaklar gibi Türk halkları arasında çok sayıda taraftar bulacağı Karadeniz ve Hazar bozkırlarına ulaşmışlardır. Bugünkü Karaylar, bu toplulukların kalıntılarıdır."⁴⁷ dolayısıyla "Karaylar Hazar kültürünün yasal mirasçıları unvanını sonuna kadar hak etmektedir."⁴⁸ N. İ. Artamanov ise "... Bazıları Hazarların başından beri Rabbinist değil, Karay olduklarını ileri sürmektedir, ama eldeki kaynaklarda bu konuda herhangi kesin bir veri yoktur. Dolayısıyla Karay tarihinde birçok husus hala aydınlatılmamış olarak durmaktadır."⁴⁹ şeklinde bir değerlendirme yapmaktadır.

Her ne kadar Hazarlar arasında Yahudiliğin hangi mezhebinin yayıldığı konusunda farklı görüşler bulunuyorsa da, genel olarak kabul edilen görüş onlar arasında Yahudiliğin hem Rabbanî hem de Karai mezhebinin yayılmış olmasıdır.⁵⁰ Günümüzde Karaylar ve Kırımçaklar olarak bilinen Türk grupları Musevidir.

3.3.1. Karaylar

Karai kelimesi terim olarak Yahudilikte, sözlü geleneği (Talmud) ve diğer Rabbinik

43. Abdulkadir İnan, Tarih ve Bugün Şamanizm, 1986, s. 202.

44. Davletov, s.147.

45. Davletov, s.148.

46. Bkz. Vinogradov, s.139-155.

47. A. Zajaczkowski, "Hazar Kültürü ve Varisleri", Hazarlar ve Musevilik, (Haz. Osman Karatay), Çorum: Karam Yayınları, 2005, s.127.

48. Zajaczkowski, s.133.

49. M.İ. Artamanov, Hazar Tarihi: Türkler Yahudiler Ruslar, (Çev. D. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları, 2004, s.575

50. Bkz. Şaban Kuzgun, Hazar ve Karay Türkleri, Ankara, 1993, s.145-165.

eserleri reddederek öğretilerini Tevrat'a dayandıran bir Yahudi mezhebini belirtmektedir. Karaylar, Tevrat'ı çok okumaları ve ona büyük önem vermeleriyle dikkat çekmektedir. Türk kökenli Karaylar inanç olarak benimsedikleri mezhebin adını kendi etnik kimliklerini belirtmek için de kullanmayı tercih etmiştir. Karaylar günümüzde inanç, dil ve diğer kültür özellikleri bakımından hem Yahudilik hem de Türk kültürü bakımından dikkat çeken küçük bir dinî ve etnik gruptur. Karaylar Hazarların kalıntıları olarak bilinmektedir. Onlar diğer Yahudilerden farklı olarak Tevrat'ın yorumu mahiyetindeki eserleri kabul etmemektedir. Günümüzde Kırım'da, Litvanya'da, Polonya'da, Rusya Federasyonu'nda ve İsrail'de yaşamakta, hatta Türkiye'de İstanbul'da küçük bir Karay cemaati varlığını sürdürmektedirler.⁵¹

Osmanlı'da Karaylara, kendilerine özgü bir dinî kurum tahsis edilmiştir. Yahudilik içinde mülahaza edilmelerine rağmen Karaylar, Rabbanî Yahudilerle mezhep farklılıkları dikkate alınarak, ayrı bir cemaat olarak tanınmış, onlar için bağımsız bir dinî idare kurularak cemaat başkanlarına kendi cemaati ile ilgili işlerde kullanılmak üzere ayrı bir mühür verilmiştir.⁵²

Genel olarak ahiret, cennet, cehennem, hesap ve kitaba inanan Karaylar, meleklerle de inanmakta, Allah'ın melekler aracılığıyla emir ve yasaklarını peygamberlerine bildirdiğini kabul etmektedir. Mabetleri için Kenesa adını kullanmaktadırlar. Karaylarda günde iki kez ibadet edilmektedir. Sabah ve akşam gerçekleştirilen bu ibadetlerde genellikle Zebur'dan dualar okunmakta, ibadete başlamadan önce el ve ayaklar yıkanmaktadır. Ruhban sınıfı olmayan Karaylar, sünnet uygulamasını sıkı biçimde uygulamaktadır. Karaylar, Davud'un soyundan gelecek bir Mesih'in geleceğine de inanmaktadır. Karaylar Sinagog yerine Kenesa, diğer Yahudilerin Tanrı için kullandıkları Yehova yerine Tanrı sözünü kullanmaktadır. Karaylar -belki de İslâm'ın etkisiyle- nadir de olsa "Alla" şeklinde Tanrıyı anmaktadırlar. Türk Karay dinî inanç ve uygulamaları İsraildekilerden bazı yönleriyle farklılık arz ederken, erken dönem İslâm ve son dönemde özellikle Hristiyan kültürün egemen olduğu bölgelerde ise Hristiyan etkisini taşımaktadır.

3.3.2. Kırımçaklar

Kırımçaklar, "Tatar Kırımçaklar" olarak da anılan Ortodoks Musevî bir gruptur. Bazılarına göre Kırımçaklar Türkleşmiş Yahudilerdir. Müslüman Kırım Tatarları Kırımçakları "Zülüflü Çufutlar" olarak adlandırmaktadır. Kırımçakların Kırım'a yerleşmesi konusunda farklı görüşler bulunmakla birlikte günümüzde Kırımçakların büyük bir bölümü (yaklaşık 700 aile) Karasubazar'da, dağınık olarak ise Akmescit (Simferepol), Akyar (Sivastopol), Kerç ve Kefe'de yaşamaktadır. Çalışkan ve kanaatkâr insanlar olarak bilinen Kırımçakların soyadlarının çoğu Türkçe kelimelerden oluşmakta, ayrıca dil, düşünce ve davranış şekilleri diğer Türk topluluklarına benzemektedir.

51. Bkz. Tanyu, *Türklerin Dini Tarihçesi*, 68-83; Durmuş Arık, "İstanbul Karayları Üzerine Bir Araştırma", *Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu*, (Ed. M. Alpargu v.d.), Bilecik, 2011, s.491-510; Ali Ahmet Beyoğlu, "İstanbulun Solan Bir Rengi: Karay Türk Cemaati", *Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu*, (Ed. M. Alpargu v.d.), Bilecik, 2011, s.479-490.

52. Ahmet Hikmet Eroğlu, *Osmanlı Devletinde Yahudiler*, Ankara: Andaç Yayınları, 2003, s.115, 192-193.

Kırımçak dili Türk dil grubunun Kıpçak kolundan gelmektedir. Günümüzde Kırımçak Türkçesini bilen ve az çok konuşanlar yalnızca yaşlılardır. Kırım yarımadasında Rus egemenliğinde uygulanan dil, kültür, ekonomik ve siyasi politikalar Kırımçakları da etkilemiş, sonuçta onlar sözlü geleneklerini, maddi ve mânevî kültür miraslarını büyük ölçüde kaybetmiştir.

Karayların aksine Kırımçaklar Tevrat ile birlikte onun yorumu mahiyetindeki kutsal kitapları benimsemişlerdir. İnanç ve uygulamalarda Kırımçakları diğer Ortodoks Yahudilerden ayırmak mümkün değildir. Karaylar ve Kırımçaklar Kıpçak Türkçesinde konuşur, örf, âdet ve gelenekleri bakımından Müslüman Kırım Tatarları ile birçok ortaklığı paylaşırlar.⁵³ Aydın bir Kırımçak Türkü olan David Rebi İliç Kırımçakların dininin tamamen yakıştırmalardan hareketle ifade edildiğini belirterek şu bilgileri vermektedir: "1860'lı yıllara kadar Kırımçaklar kaal adını verdikleri ibadethanelerde toplanıp birlikte ibadet ederdi. Bu ibadetlerde söylenen dualar yazılı değildi. Kırım Hanlığı Rusya tarafından işgal edildikten sonra bütün etnik halkların bir dininin ve ibadethanesinin olması ve orada ibadet etmesi gerekliydi. Çar'ın din adamları Kırımçakları Yahudi statüsünde sayarak onların Yahudilerle birlikte Sinogoga gitmelerini istediler. Kırımçaklar buna şiddetle karşı çıktıysa da, içlerinden biri İstanbul'a gönderilerek bir Haham getirildi. Haham çok iyi Türkçe bilen Ortodoks Yahudi Medini Haymshhaya'dır. Haymshhaya Kırımçakların o güne kadar bildiği ve ibadetlerinde söylediği bütün Türkçe duaları yasakladı ve Türkçe duaların yerine Arami dualar öğretti..."

"1960'lı yıllarda Karasubazar'da yaşayan Kırımçak aydınlardan Piyer Lakup'a göre Kırımçaklar sabah ve akşam olmak üzere Kaallarda Kırım Tatar musiki makamlarında dua etmekteydiler. Karasubazar'da üç Kırımçak ibadethanesi vardı. Bu ibadethaneler kilimle döşeli idi. Yaşlılar arkalarda, gençler ön tarafta otururlardı. İbadethânenin içeri başı açık ve ayakkabı ile girilmezdi..."⁵⁴

Sayıları birkaç binle ifade edilen Kırımçaklar günümüzde Kırım, Gürcistan, Rusya ve Özbekistan'da varlığını sürdürmektedir.

3.4. Hristiyan Türkler

Tarihin seyri içinde Avrupa kıtasındaki birçok Türk kökenli topluluk arasında Hristiyanlaştırma faaliyetleri etkisiz kalmamış, Hunlar, Tuna Bulgarları, Macarlar, Fin ve Baltık denizi kıyısındaki toplumlar Hristiyanlaşmış, bu topluluklar Hristiyanlaşarak millî ve tarihî bilinçleriyle birlikte kültürlerini kaybetmiştir. Macarların ve Bulgarların Hristiyanlaşması yanında Balkanlarda ve Doğu Avrupa'da Avarlar, Peçenekler, Oğuzlar ve Kıpçaklar Hristiyanlığı benimseyerek erimişlerdir. Belli bir dönemde Rus nüfuzuna giren Çuvaşlar, Tatarlar, Urumlar, Hakaslar,

53. Bkz. Kevin Alan Brook, *Bir Türk İmparatorluğu Hazar Yahudileri*, (Çev. İ. Tulçalı), İstanbul: Nokta Kitap, 2005, s.427-428; Erdoğan Altunkaynak, "Karay-Kırımçak İlişkileri ve Musevî Dinli İki Türk Halkının Ayrışma Sebepleri", *Karadeniz Araştırmaları*, Yıl 1, Sayı 1, s.35-51; Semra Doğruer, *Karay (Karaim) Türklerinin Sözlü Edebiyatı*, (Basılmamış YL Tezi), Gazi Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.

54. Bkz. Abdullah Kök, "Türk Din Tarihine Katkı Kırımçakça Bir Dua Üzerine", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2009, Volume 4/8, s.1795-1796.

Gorno-Altaylar (Altay Kişi), Sahalar (Yakutlar), Dolganlar ve Tofalar Türk asıllı olmakla birlikte sistemli biçimde Hristiyanlık propagandasına maruz kalmışlar, belli ölçüde Hristiyanlık bu topluluklar arasında yer edinmiştir. Günümüzde Gagauzlar, Çuvaşlar, Kreşin Tatarları, Urumlar, Hakaslar, Sahalar (Yakutlar), Gorno-Altaylar (Altaylar), Dolganlar, Tofalar gibi bazı Sibiry Türk grupları Hristiyan olarak anılmaktadır.

3.4.1. Gagauzlar

Hristiyan Türkler denildiğinde ilk akla gelen topluluklardan biri Gagauzlardır. 10. yüzyıldan itibaren Hristiyanlık telkinlerine maruz kalan Gagauzlar bir yandan Rusların, diğer yandan Bizans ve Yunanlılarla çeşitli misyoner teşkilatların faaliyetleri sonucunda Hristiyanlaşmıştır. Sayıları yaklaşık üç yüz bin civarında olan Gagauzlar bugün Moldova başta olmak üzere eski Sovyet topraklarında, Yunanistan, Bulgaristan, Yugoslavya, Romanya ve Türkiye gibi birçok ülkede dağınık olarak yaşamaktadır. Birçok Gagauz belirtilen bu ülkelerde kendi etnik kimliği ile kaydedilmediğinden Gagauzların sayısının daha fazla olduğu tahmin edilmektedir.⁵⁵

Çoğunluğu Moldova'da yaşayan ve Anadolu Türkçesine çok yakın bir dil konuşan Gagauzlar 1990-1994 yılları arasında özerk bir Cumhuriyete kavuşmuşlar ve fakat bağımsızlıklarını koruyamamış, onların kurduğu idare Moldova toprakları içinde Gagauz Yeri Özerk Bölgesi olarak adlandırılmıştır. Her ne kadar Bulgar ve Yunan araştırmacıları Gagauzların menşeiini Bulgar ya da Rumlukla ilişkilendirmeye çalışıyorlarsa da Gagauzların etnik kimliği ile ilgili tarihi süreç incelendiğinde, onların Oğuz, Peçenek, Kıpçak ve Anadolu Türklerinin karışımı bir Türk topluluğu olduğu ortaya çıkmaktadır.⁵⁶

Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlar'a inen Peçenek, Oğuz ve Kıpçaklardan bir bölümü 11. yüzyıldan itibaren kendi politik çıkarlarını İncil'i empoze etmekte bulan Bizanslıların gayret ve çabaları ile Hristiyanlığı kabule zorlanmış, bunlardan bir kısmı Ortodoks Hristiyanlığı benimsemiştir. Gagauzlar tek başlarına bağımsız bir kilise meydana getirememiş, zaman içinde Bulgar veya Rus kilisesine bağlı kalmışlar ve içinde bulundukları Hristiyan toplumlar içinde bütünüyle erimemişlerdir. Gagauzların büyük bir çoğunluğu Moskova Patrikliğine bağlıdır. Böyle olmakla birlikte günümüzde Gagauzlar arasında Baptist ve Adventist Protestan gruplar bulunmaktadır. Çoğunluk itibarıyla Ortodoks olmalarına rağmen Gagauzların Hristiyanlık anlayışı, eski gelenekleri ile kaynaşmıştır. Gagauzların Hristiyanlığı; Balkan yarımadasının çeşitli kültür ve dinlerin geçiş yolu üzerinde bulunması, Gagauzlar'ın Hristiyanlığı değişik zamanlarda kabul etmesi, uzun zaman Müslümanlarla birlikte yaşaması, yaşadıkları bölge sınırlarının çok sık değişmesi gibi nedenlerle eklektik bir karakter arz etmektedir (Güngör ve Argunşah, 1993: 54-58). Bu bağlamda Gagauzlar "Allah" terimini, Hristiyan ilâhiyatında kullanılan "Baba, Oğul ve Kutsal Ruh"tan oluşan Üçleme'deki

55. Bkz. Harun Güngör- Mustafa Argunşah, *Dünden Bugüne Gagauzlar*, Ankara, 1993, s.1-4.

56. Bkz. Güngör- Argunşah, s.4-8.

(Trinity) "Baba" unsurunu belirtmek için kullanılmaktadır. Gagauzlar ayrıca cennet, cehennem, melek, şeytan, hac, oruç, haram, helâl gibi terimlere de dinî terminolojilerinde yer vermektedir. Bu terimler Gagauzlarca Hristiyan ilâhiyatındaki anlamları ile kullanılmaktadır.⁵⁷

Gagauzlar Kudüs'ü ziyaret eden erkeklere "Hacı", kadınlara ise "Hacıka" demektir. Hacı adaylarının Hacca uğurlanışı ve hacıların karşılama töreni Anadolu'da yaşayan Müslüman Türklerinkine benzetilmektedir. Gagauzlar Hristiyanlığın temel esprisine aykırı olarak kurban ibadetine önem vermektedir. Önemli bir işe başlarken veya iş başarıldıktan sonra kurban kesmekte, ölen kimse için "can pidesi" dağıtmaktadırlar. Müslüman Türklerde olduğu gibi Gagauzlar ana ve babalarının ruhları için fakir, öksüz ve kimsesizlere yardımda bulunmakta; pınar, köprü yapmakta ve buna da "Hayır" adını vermektedirler.⁵⁸ Orta Asya Türk kültür unsurlarından Canavar Yortusu (Kurt Bayramı), Allahlık (Iduk) uygulamasını yapmakta, Bogomolizm'in etkisiyle hikâye ve masallarında Şeytan-Tannı mücadelesine yer vermektedirler.⁵⁹ Gagauzların halk hikâyeleri, masalları, efsaneleri, türküleri, mânileri, tekerlemeleri, bilmeceleleri, atasözleri, fıkraları kısacası halk edebiyatı ve doğumdan ölüme kadar folkloru Anadolu Türk halk edebiyatıyla ve folkloruyla birçok ortak ve benzer özelliğe sahiptir.⁶⁰

Gagauzlar 1988 yılından bugüne Ana Sözü adlı gazete başta olmak üzere çeşitli yerleşim birimlerinde küçük çapta Gagauz Türkçesiyle yerel gazeteler yayınlamaktadır. Bunun dışında Gagauz Sesi adlı bir başka gazete ile Saba Yıldızı adlı bir dergi ve Kırılgaç, Güneşçik adlı çocuk dergileri Gagauzların süreli yayınları arasında sayılmaktadır.

3.4.2. Çuvaşlar

Çuvaşlar, tarihte ilk Müslüman Türk Devletleri arasında sayılan İdil-Bulgarlarının torunları ve bakiyeleri olarak bilinirler. 16. yüzyılda topraklarının Ruslar tarafından işgal edilmesiyle birlikte yoğun olarak Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikalarına maruz kalmışlardır. İdil-Ural bölgesinde Müslüman Tatarlar ve Başkırlara komşu olarak yaşayan, yaklaşık iki milyon nüfusa sahip olan Çuvaşlar, Rusya Federasyonu'nda Tatar, Başkırt ve Mari, Udmurt ve Mordvinlerin oluşturduğu Özerk Cumhuriyetlere komşu olarak Çuvaşistan Özerk Cumhuriyeti'nde varlıklarını sürdürmekte, eski Sovyet sınırları içinde yer alan başka cumhuriyetlerde de yaşamaktadırlar. Çuvaşlar Rusların bölgeyi ele geçirdiği zamana kadar "İslâm kültür sahası"nda yaşamıştır. Çuvaşların Rus egemenliğine girmesi onların Ruslaşma ve Hristiyanlaşma sürecini başlatmıştır. Çuvaşların din tarihi hakkında verilecek kısa bir bilgi onların dini ve dinî hayatının öğrenilmesine katkı sağlayacaktır.

Çuvaşların yaşadığı bölge, 16. yüzyıl ortalarında Çarlık Rus idaresine girmiştir. Bu tarihten sonra diğer gayri Rus unsurlarla birlikte Çuvaşlar da Rusların uyguladığı

57. Bkz. Güngör-Argunşah, s.58-60.

58. Bkz. Güngör-Argunşah, s.62.

59. Bkz. Güngör-Argunşah, s.68-69.

60. Bkz. Güngör-Argunşah, s.35-39, 70-101.

dini, kültürel ve ekonomik uygulamalarla Hristiyanlaştırmaya çalışılmıştır. 16. yüzyılın ortalarından 1917 yılına kadar Çarlık Rusyası bu yönde uyguladığı çeşitli metotlarla amacına ulaşmak istemiştir. Çuvaşların Hristiyanlaştırılması için uygulanan metotlar zaman ve şartlara göre değişmiştir. İlk olarak, Çarlık idaresinin sağladığı maddi desteklerle Kazan'da, kilise idare merkezi ve Çuvaşlara yönelik faaliyetlerin de gerçekleştirileceği bir Piskoposluk kurulmuştur. Bunun yanında hızla Çuvaş yerleşim birimlerinde kiliseler, manastırlar ve okullar açılmış, daha sonra bunların sayısı artarak devam etmiştir. 16. yüzyılın ortalarında başlayan bütün girişimlere rağmen Çuvaşların esas kitlesinin Hristiyanlaşması 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşmiştir. Çarlık idaresinin desteğini alan Rus Ortodoks Kilisesi 18. yüzyılda uyguladığı misyoner faaliyetlerini temelde Hristiyanlığı kabul edenleri ödüllendirmek, bu dini kabule yanaşmayanları cezalandırmak şeklinde idarî ve ekonomik tedbirlerle ve eğitim politikalarıyla desteklemiştir. Bu dönemde uygulanan eğitim politikasıyla Çuvaşlar arasında yeni manastırlar, akademiler ve okullar açılmış, açılan kurumlarda Çuvaşlar eğitim görmüş; Çuvaş din adamları ve Hristiyanlığı kendi akraba ve soydaşları arasında öğretecek öğretmenler yetiştirilmiştir. Ayrıca bu süreçte ana dilden yararlanılmış, Hristiyanlığa ait çeşitli edebiyat Çuvaş Türkçesi'ne aktarılmıştır.⁶¹

Baskılarla Çuvaşlar arasında Hristiyanlığı yerleştirme politikaları tam olarak amacına ulaşamamış, onlar şekil olarak Hristiyanlığı benimsemiştir. 19. yüzyılda Çuvaşlardan vaftiz olmayan kesim ısrarla Hristiyanlaştırma politikasına ve misyonerlerin baskılarına karşı direnmiş, hatta İslâm'a dönme girişiminde bulunmuşlardır. Onların bu tepkisi Çarlık idaresini misyoner faaliyetlerinin niteliğini gözden geçirmeye sevk etmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında daha barışçıl metotlara başvurulmuştur. Bu politika ışığında "İlminskiy Sistemi" adı verilen N.İ. İlminskiy'nin "Ruslaştırma-Hristiyanlaştırma Sistemi" ortaya çıkmıştır. Bu sisteme göre okullar açılmış, açılan okullarda Çuvaş çocuklarına kendi anadillerinde Hristiyanlık eğitimi verilmiştir. Bu yöndeki faaliyetleri desteklemek amacıyla "Guriy Kardeşliği" ve "Kitab-ı Mukaddes Topluluğu" gibi misyoner teşkilatlar devreye girmiştir. Bir Çuvaş olan İvan Ya. Yakovlev, İlminskiy Sistemi'ni Çuvaşlara uyarlamış, özellikle eğitim faaliyetleriyle Hristiyanlaşma süreci devam etmiş ve Çuvaşların önemli bir kısmı bu süreçte Hristiyanlaşmıştır. Bu yöndeki uygulamalar 1917 yılına kadar sürmüş, bu yıldan sonra din karşıtı politikalara başlanmıştır.

Çarlık Rus idaresinin 18. ve 19. yüzyılda baskı yoluyla Çuvaşları Hristiyanlaştırmada başarılı sayılmadığı araştırmacılarca vurgulanmıştır. Dönem hakkında bilgi veren kaynaklarda Çuvaşların büyük çoğunluğunun misyonerlerin kayıtlarında şekil olarak Hristiyan kabul edildiği, gerçekte vaftiz olmayan diğer kardeşlerinden farksız yaşadığı bildirilmiştir.⁶² Çuvaşlarda Hristiyanlığı özel olarak araştıran N.V. Nikol'skiy'nin tespitleri bu bağlamda ilginçtir. Nikol'skiy vaftiz olan Çuvaşları, dini bakımdan;

61. Bkz. N.V. Nikol'skiy, "Hristianstvo sredi Çuvaş srednego Povolja v XVI-XVII vekah", İzvestiya Obşestvo Arheologii İstorii i Etnografii (IOAIE), Kazan: Tipografiya Imperatorskogo Universitet, 1912, XXVIII, S:1-3, s. 97-101.

62. V. Sbojev, İzledovaniya ob inorodstah Kazanskoy gubernii, Kazan: Tipografiya Universiteta, 1856, s.12.

"Gerçek Anlamda Hristiyan Olanlar", "Çift İnançlılar" ve "Geleneksel Dinini Sürdürenler" şeklinde üçe ayırmıştır. O, birincilerin yüzlerce, ikincilerin binlerce, üçüncülere ise her yerde rastlanabileceğini, onların Hristiyan isimleri taşıdıkları hâlde Hristiyan adetlerini yerine getirmediklerini, kiliseye hiç gitmediklerini ve geleneksel dinlerini devam ettirdiklerini belirtmiştir.⁶³ Hristiyanlığın Çuvaşlar arasında yayılmasından sonra, araştırmacılar ve Rus Ortodoks Kilisesine mensup din adamlarının, Hristiyan Çuvaşların dinî hakkındaki ifadeleri, çoğu zaman onların "iyi Hristiyan olmadıkları", "şeklen Hristiyan oldukları", "Hristiyanlık altında onların eski inanışlarını sürdürdükleri", "eski dinlerindeki unsurları Hristiyanlığa taşıdıkları" şeklindedir.⁶⁴ Bu durum, uzun tarihî süreçte Çarlık Rusya tarafından Çuvaşlara yönelik zorla Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma faaliyetleriyle ve Çuvaşların Hristiyanlığı gönüllü olarak benimsememiş olmalarıyla açıklanmaktadır.

Kaynaklarda yer alan bilgilere göre vaftiz olan Çuvaşların büyük çoğunluğu Hristiyanlık hakkında çok az tasavvura sahip olmuştur. Çuvaşların tanrı ve kendilerinin ona karşı olan sorumlulukları hakkındaki anlayışları daha önceki geleneksel dinî anlayışlarındaki seviyede kalmıştır. Çuvaşlar tanrı, tanrının annesi, melekler, azizler, ikonlar hakkındaki Hristiyanlıktaki anlayışı ve onlara saygılı olmayı öğrenememiştir. Bu yüzden onlar kafasındaki geleneksel dinî tasavvurlarını Hristiyan kutsallarına taşımıştır. Çuvaşların dinî inanışları Rus Ortodoks Hristiyan inancıyla iç içe girmiş, Hristiyan takvimi ile onların geleneksel inanışlarındaki bayramları ve kutlamaları da birbirine yakınlaşmıştır.

Geleneksel Tanrı inancı Hristiyan Çuvaşlarda doğaüstü güçlere sahip olduğuna inanılan ikonlar ile kaynaşmıştır. Hristiyan tanrı ve kutsallarının resimleri Yukarı Çuvaşlarda "Tora", Aşağı Çuvaşlarda "Turış" ismini; evin ikonlu köşeleri ise "Tura kitessi"(Tanrı köşesi) ismini almıştır. Çuvaşlar eskiden herhangi bir kötülük, hastalık ve ev işlerinde aksilikler çıktığında kendi geleneksel dinlerinin kutsallarına (yereh, piresti) dua ederken Hristiyanlığı kabullerinden sonra bunlarla birlikte ikonlara da dua etmeye ve kurban sunmaya başlamıştır. Paskalya veya İsa'nın dirilişi yortusu Çuvaşlarda kilisenin kutladığı şekilden oldukça farklılık arz etmiş, bu anma ya da kutlama Çuvaşlarda geleneksel dindeki atalar kültüyle ve ölüleri anmayla ilgili bir kutlama olan kalımkun bayramıyla birleştirilmiş, paskalyayla aynı zamanda kutlanır hâle gelmiştir. Vaftiz olan Çuvaşların yaşamında diğer birçok Hristiyan bayramı da değişime uğramıştır. Rus Ortodoks Kilisesinin istediği nitelikte birer Hristiyan olmayı başaramayan Çuvaşların Hristiyanlık anlayışı "kendine özgü bir Hristiyanlık" olarak değerlendirilebilir.

Hristiyan Türk grupları arasında sayılmakla birlikte tarihî süreçte İdil Bulgar devleti, Altın Ordu ve Kazan Hanlığı döneminde Çuvaşlar arasında İslâm'ın yayıldığı da bilinmektedir. İdil Ural bölgesinde Tatarlar İslâm'ın güçlü temsilcileri olarak görüldüğünden süreç içinde İslâm'ı benimsemiş Çuvaşlar arasında Tatarlaşma yönünde

63. Nikol'skiy, s.202.

64. Blz. G. E. Kudryaşov, Perejitki religioznih verovaniy Çuvaş i ih preodoleniye, Çuvaşgosizdat, 1961, s.74; 109-111; N. M. Motorin, Religiya u narodov Voljsko-Kamskogo kraya prejde i tiper, Moskova, 1929.

bir değişim gerçekleşmiştir. Çuvaşlar, yaşadıkları bölgeye İslâm'ın ulaştığı İdil-Bulgar Devleti döneminden başlayarak uzun süre İslâm kültürünün etkisinde kalmışlardır. Yaşadıkları bölgenin Rus egemenliğine geçmesinden sonra da Çuvaşların Müslüman Türk grupları ile ilişkileri belli düzeyde sürmüştür.

Günümüzde çoğunluğu Ortodoks Hristiyan olarak bilinen Çuvaşların bir kısmı "*Geleneksel İnançlarını*" yaşatmaktadır. Çuvaşların geleneksel inançları, Türk topluluklarında geçmişten günümüze yaygın olan Tanrı merkezli inanç sistemidir. Bu inanç sisteminde iyi ve kötü ruhlara, yer-su ruhlarına, ölümden sonraki hayat inançları vardır. Zaman içinde Geleneksel Çuvaş İnançları İslâm ve Hristiyanlık'tan etkilenmiştir. Çuvaşlar geleneksel inançlarını Çuvaşça söylenişleriyle *aval yıla* (eski inanç) olarak adlandırmaktadır.⁶⁵ Çuvaşlar, vaftiz edilmemiş olanlarına, *Tıp Çıvaş* (Hakiki Çuvaş) ya da Rusça *Nikreşçenniy* (vaftiz edilmemiş) demektedir. Ruslar ise onların inançlarını, tam karşılığı paganizm demek olan "*yazıçestvo*" terimiyle ifade etmekte, Çuvaşları, *Kreşinler* (Vaftizliler) ve *Yazıçnikler* (Paganistler) olarak ayırmaktadır.

Geleneksel inançlarını sürdüren Çuvaşlar en yüce varlık olarak Tanrıyı (*Turi*) bilmekte, bu adı tek ve yüce Tanrı için kullanmaktadır. Çuvaşlar hiçbir zaman Tanrıya elbisesiz, çıplak veya yalınayak ibadet ve dua etmezler. Onlar ibadetlerden ve duadan önce banyoda güzelce yıkanarak temiz elbiselerini giyerler. Çuvaşlar, Tanrının hizmetinde bulunan ve tabiat hadiselerini idare eden çeşitli ruhlara da inanmaktadır. Geleneksel Çuvaş dininde kurbanın önemli yeri vardır. Çuvaşlar, ilkbaharda tarım işlerine başlamadan ve hayvanlarını otlağa çıkarmadan önce, sonbaharda otlaktan hayvanlarını içeri aldıklarında ve ürünlerini tarladan topladıklarında bolluk, bereket ve şükür için yalnızca Tanrıya kurban sunarlar. Bu törenlerde sadece onun adını anar, ona şükür ve dua ederler. Kurban sırasında Çuvaşlar doğuya yönelir ve öyle dua ederler. Bazı durumlarda kurbanlık hayvan, kutsal kabul edilen "*kiremet*" denilen yerde canlı olarak bırakılır. Kiremet sözüyle genellikle bir ağaç, ağaçlık ya da koruluk kastedildiği gibi geleneksel Türk dininde yer-su inancı kapsamında değerlendirilen bütün kutsal mekânlar da kastedilir.

Çuvaşlar ölümün *esrel* (azrail) tarafından gerçekleştirildiğine inanırlar. Çuvaşlarda öbür dünyaya inanış vardır. Öbür dünya yeryüzündeki yaşamın devamı gibidir; erdemli ve faziletli insanlar, öbür dünyada "*şıtmak*"a (cennet) ışık ve bolluk ülkesine girer, burada mutlu olarak bolluk içinde yaşar. Günahkârlar ve kötüler ise "*tamık*" (cehennem) ateşinde yanar, burada açlık, acı ve keder vardır. Fakat ölümlerin refahı ve mutluluğu geride kalan akrabalarının cömertçe ölünün ihtiyaçlarını karşılamasına ve onları anmasına bağlıdır. Çuvaşlarda ölümü takip eden üçüncü, yedinci ve kırkıncı günü ölüyü anma töreni düzenlenir. Ölünün üçünde ve yedisinde yapılan anmalar evde, kırkı ise mezarda gerçekleşir. Çuvaşlar ölenin mezarı üstüne ölen kişiyi tasvir eden heykeller diker. Bu heykellere "*yupa*" adı verilir. Yupa, genellikle ağaçlar yontularak yapılır ve bazı yerlerde ölümün 40. gününde mezara "*yupa töreni*" adını verdikleri törenle dikilir. Anmalar günümüzde bazı Hristiyan Çuvaşlar tarafından

65. G. Mészáros, A Csuvass Ösvallás Emlékei, Budapeşte: Kiadja A Magyar Tudományos Akadémia, 1909, s.2.

da uygulanmakta, ancak onlar mezara yupa yerine haç işareti dikmektedirler.⁶⁶

Çuvaşlar Rus kültür etkisi altına girdikten sonra geleneksel giysilerinde, çeşitli kutlamalarında, sözlü ve yazılı edebiyatında değişiklikler olmuştur. Uzun süre Ruslara yakın bölgelerde veya onların çoğunlukta olduğu yerleşim birimlerinde yaşayanların bir kısmı Ruslaşmıştır. 16. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan Hristiyanlaşma sürecinin ilk birkaç asrında, Rusçayı bilmediklerinden ve Hristiyanlığı gönülsüz kabul ettiklerinden Hristiyan öğretisini gerektiği şekilde öğrenememiş ve bu dinin gereklerini üstünkörü yerine getirmişlerdir. Aynı zamanda eski inançlarından kopamayan önemli bir kesim, eski inançlarına, adet ve geleneklerine bağlılıklarını sürdürdüklerinden, Rus bilim ve din adamları tarafından uzun süre "çift inançlılar" olarak nitelendirilmiştir. Baskılar içeren kanunlara ve uygulamalara, karşı çeşitli tarihlerde Çuvaşlar ve onlara komşu Türk toplulukları arasında isyanlar çıkmış, Çuvaşların yanında Tatar ve Başkırt gibi Müslüman kesim de misyoner faaliyetlerine karşı direnmiştir. Ancak ısrarla 20. yüzyılın başlarına kadar devam eden Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma faaliyetleri, Çuvaşların çoğunun Türk tarihinde Hristiyan bir Türk grubu olarak anılmasını sağlamıştır.

Çuvaşlar merkezî yerleşim yerlerinde önemli ölçüde Rusça'nın etkisinde kalmıştır. Kendi aralarında ve merkezî yerleşim birimlerinden uzaklaştıkça Çuvaş Türkçesi daha yaygın olarak kullanılmakta olup kendilerine özgü etnografik özelliklerin pek çoğunu kültürlerinde hâlâ yaşatmaktadırlar. Kırsal bölgelerde tarım ve hayvancılıkla uğraşan Çuvaşların geleneksel yaşama biçimi Anadolu'daki köylerdekinden farksız gibidir. Geçim tarzından beslenmelerine, giyim tarzlarından damak tadına, nakışlarına varıncaya kadar göçebe Türklerden pek çok izler taşımaktadırlar. Rus Ortodoks Kilisesi'nin istediği nitelikte birer Hristiyan olmayı başaramamışlarsa da Çuvaşlar her geçen gün Rus kültürüne daha çok yaklaşmaktadır. Bunun yanında sayıları tam olarak bilinmemekle birlikte İslâm'a mensup Çuvaşlar da vardır. Tarihi süreçte bölgede Tatarlar İslâm'ın güçlü temsilcileri olarak öne çıktıklarından Müslüman Çuvaşlar dil, kültür ve yaşama biçimi bakımından Tatarlaşmıştır veya Tatarlaşmaktadır.⁶⁷

3.4.3. Kreşinler (Kreşin Tatarları)

Kreşinler veya Kreşin Tatarları adıyla anılan, İdil-Ural bölgesindeki Tatarlar arasında yaşayan Hristiyan Türk grubu kendileri için Tatar adı yerine "Kreşin" adını kullanmayı tercih etmektedir. Çünkü Tatar adı bölgede İslâm'ı ve Müslümanlığı çağrıştırmaktadır. İdil boyunun ve Kazan Hanlığı'nın 16. yüzyılda Rusların eline geçmesinden sonra Çarlık Rusyası ele geçirdiği yeni topraklarda yaşayan, Gayri Rus unsurları Ruslaştırmak ve Hristiyanlaştırmak istemiş, bu girişimlerinde Kiliseye önemli görevler yüklemiştir. Her türlü yıldırma politikasına başvurarak Gayri Rus unsurların Hristiyanlaşması için büyük çaba harcamıştır. Bu süreçte Çuvaşlardaki gibi Tatarlardan da Hristiyanlaşanlar olmuştur. İşte Kreşinler bu sürecin ortaya

66. Durmuş Arık, "Çuvaşların Dini İnanışları Üzerine", *International Journal of Central Asian Studies*, 2007, Volume 11-1, s.19-37.

67. Durmuş Arık, "Islam among the Chuvashes and its Role in the Change of Chuvash Ethnicity", *Journal of Muslim Minority Affairs*, 2007, Volume 27, No 1, s.37-54.

çıkardığı Tatar Türkçesinde konuşmalarına ve Müslüman Tatarlarla örf, adet ve gelenekleriyle büyük oranda ortak özellikleri paylaşımlarına rağmen Tatarların bir alt grubu olarak gelişmektedir.⁶⁸

Kimi tarihçi ve etnologlar Kreşinleri 16-19. yüzyıllarda zorla Hristiyanlaştırılan Tatarlar olarak değerlendirirken, kimileri de onları İslâm'ı kabul etmemiş olan Kıpçakların torunları olarak görmektedir.⁶⁹ Daha çok Tataristan'da 250-300 köyde hayatlarını sürdüren Kreşinlerin, Udmurt ve Başkırdistan özerk cumhuriyetleri ile Çelyabinsk, Samara ve Kirov bölgelerinde yerleşim yerleri bulunmaktadır. Birbirlerinden uzak bölgelerde yaşayan farklı Kreşin grupları, belli ölçüde izole durumdadır. Bu yüzden günlük örf-âdetlerinde ve bazı dil özelliklerinde, kendi aralarında olduğu gibi Müslüman Tatarlardan da farklılıkları vardır. Hem Hristiyan bayramları (örn. Noel-Raştav, Paskalya-Paskı), hem de Rusça'dan alınan bazı adlar (örn. Katya-Katük, Pavel-Paval, Nikolay-Mikulay, Olya-Ülün) Kreşinlerce kendilerine özgü söyleniş biçimleriyle telaffuz edilmektedir.⁷⁰

Kreşinlerin nüfusu Rusya'da 2010 yılında yapılan sayımlarda ortaya çıkan resmî rakamlara göre 34,882 olarak tespit edilmiştir. Kreşinler, "Tuganaylar" adında bir gazete çıkarmaktadır. Kiliselerinde anadillerinde ibadet eden Kreşinlerin dinî terminolojilerinde: *Ya Rabbi, Tengri, Alla, Huday- Kудay, Allaga/Hudayga şükür, din, aram tamak (haram yiyecek), oçtomak, oçnakh (cennet), tamug (cehennem), jazık, qonaka (günah), tın, can (ruh), Alla saklasın (Allah korusun), Huday bersin (İnşallah), aluya (evliya), uraza (oruç), avız açuu (iftar)* gibi sözlerin kullanıldığı görülmektedir.⁷¹

Kreşin geleneklerinden tespit edilen çeşitli örnekler, onların kültürünün ve dinî hayatlarının diğer Türk toplulukları arasındaki yerini göstermesi bakımından dikkat çekici niteliktedir. Çocuğu olup ardı ardına ölen ailelerin çocuklarının yaşaması için Kreşinlerin yapa geldikleri bir uygulama vardır; yeni doğan çocuğu yakınlarından biri alıp sokağa çıkar ve 'Çocuk buldum, satıyorum.' diyerek, çocuğu aileye para karşılığında satar. Aslında kötü ve zararlı güçlere karşı bir kandırmaca olan bu uygulama sonucunda Kreşinler çocuğa, erkek ise Satı, kız ise Satukay adını verir. Bu uygulama Anadolu'da ve Orta Asya'da çocuklara verilen Satı ve Satılmış adları ile ilgili inançların benzeridir. Kreşinlerde çocuklara ad verilirken dikkat edilen bir başka uygulama çocuğun yüzünde veya herhangi bir yerinde dikkat çeken bir ben (min) varsa ona Minkay, Mintemir, Minkes gibi adlar verilmesidir.⁷² Ruslarla Kreşinlerin mezarları ortak olmakla birlikte kırsal

68. Blz. Tatiana A. Titova, Vadim E. Kozlov, Elena G. Guschina, "Ethno-Confessional Group of the Kryashens: Transformation of Identity and Modern Ethno-Cultural Processes", *Journal of Sustainable Development*, 2015, Cilt 8, No 4, s.260-267.

69. *Tatarskaya Entsiklopediya*, Kazan: Institut Tatarskoy Entsiklopedii ANRT, 2006, Cilt. 3, s.462; D. M. Ishakov, *Tatarskaya natsiya: istoriya i sovremennoye razvitiye*, Kazan, 2002.

70. Blz. Okan Güler, Zoya N. Kirillova, Liaison Şahin, "Lexical Features of Christian Tatar Subdialects", *Amazonia Investiga*, 2018, Vol. 7, Num. 15/ Julio-Agosto, s.185-189.

71. Blz. Durmuş Arık, "Tatar Türkleri Arasındaki Hristiyanlar: Kreşinler", *Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, Cilt XLIX, Sayı 2, s.57-75.

72. Arık, "Tatar Türkleri Arasındaki Hristiyanlar: Kreşinler", s.64.

kesimdeki Kreşinlerin mezarları ile Ruslarınki arasında küçük bir fark vardır. Kreşinler, mezar üzerine dikilen Haçın alt kısmına soy damgalarını işler, bu işaretler daha çok köy mezarlıklarında bulunur.⁷³

Günümüzde Kreşinler kendi etnik ve kültürel özelliklerini korumaya ve geliştirmeye büyük önem vermekte, Noel (Raştav), Paskalya (Paskı), Epifani, Petrov Günü (Pitrav), doğanın uyanışını sembolize ettiğine inanılan bahar bayramı Nardugan, ölümlerin ve ataların anıldığı Semik gibi hem geleneksel hem de Ortodoks Hristiyanlığa ait bayramları kutlamaya özen göstermektedirler. Bu günlerde kiliseye gidip dua etmek, evlerde zengin bir şekilde hazırlanan sofralarla bu günleri kutlamak oldukça önemli görülmektedir.⁷⁴

Ortodoks Hristiyan Ruslarla ve Müslüman Tatarlarla birlikte yaşayan Kreşinler her iki toplulukla karşılıklı evlilikler yapmakta, dinde ve kültürde bazı ortaklıkları paylaşırken ayrıldıkları çeşitli hususlar da bulunmaktadır. Genellikle Rusla evlenen Kreşin kızı Ruslaşmakta, Tatarla evlenen ise Tatarlaşmaktadır. Bu durum ailelere göre de değişebilmektedir. Müslüman Tatarlar Kreşinleri "*Saf Tatar*" olarak görmemektedir. Kiliselerinde kendi ana dillerinde Kreşin Tatar Türkçesi ile ibadetlerini gerçekleştiren Kreşinler Hristiyan oldukları için çoğu zaman Tatarlarca ihmâl edilmiş, iyi birer Hristiyan olmadıkları için de Ruslar tarafından dışlanmışlardır. İslâm kadar Hristiyanlığın da Kreşin Tatarların kültürünü etkilediği muhakkaktır ama Kreşinler kendilerinin bu iki topluluk arasında birçok yönden sıkışıp kaldığını düşünmektedir. Bunu en güzel şekilde bir Kreşin Gazetesi olan "Tuganaylar"ın baş redaktörü Ludmila Belausova şu sözlerle vurgulamaktadır: "Kreşinler; '*Tatardan kitgen, Rusga barıp citmegen*' (Tatarlardan ayrılan, ancak Ruslara ulaşamayan, ya da Ruslaşamayan) bir topluluktur. Kreşinler sosyal, siyasi ve kültürel açıdan kendilerine hem yaşadıkları coğrafyada hem de bir parçası oldukları Türk dünyasında bir yer bulma çabasındadır. Bu çerçevede onlar kendilerini, Gagauzlar gibi Türkçe konuşan Hristiyan bir Türk grubu olarak görmekte, Tatarlardan ayrı bir etnik grup olarak tanınmak istemekte, özellikle Kreşin önde gelenleri bu yönde yapılanma gayretlerini sürdürmektedir."

3.4.4. Urumlar

Kendilerine "Urumlar" denilen, Ukrayna'da, Gürcistan'da ve Kazakistan'da yaşayan Hristiyan Türk grubunun köklerine dair farklı görüşler belirtilmişse de onların atalarının Hristiyanlığı benimsemiş Kıpçaklar olduğu ileri sürülmektedir. Bunlar 11. yüzyılın ortalarında Hristiyanlığı kabul etmiş ve Grekçe isimler alarak Bizansın yerli halkıyla karışmıştır.⁷⁵

Kıpçaklar 11. yüzyıl ile 15. yüzyıllar arasında genellikle Karadeniz'in kuzeyinde özellikle Kıpçak Bozkırları denilen bugünkü Ukrayna ve çevresinde yaşamıştır.

73. Arık, "Tatar Türkleri Arasındaki Hristiyanlar: Kreşinler", s.63.

74. Bkz. K. Khusnutdinova, T. Titova, E. Frolova, "Festive Culture of Kryashens", Journal of History Culture and Art Research, 2017, 6(5), s.81-89.

75. Erdoğan Altınkaynak, Ortodoks Türkler Urumlar, Ankara, 2005.

Hatta Türk dilinin en önemli kaynaklarından sayılan, 14. yüzyılın başlarında yazıldığı tahmin edilen Codex Cumanicus adlı sözlük bu Kıpçaklara ait önemli bir dil yadigarıdır.⁷⁶ Bununla birlikte Urumların sadece Kıpçaklardan oluşmadığı, diğer Türk soylu ve Türk dilli halklar ile onların Anadolu'dan gelen akrabalarının bu halkın oluşumunda önemli rol oynadığı belirtilmiştir.⁷⁷

Urumlar'a komşu bir başka grup Rumeylelerdir. Urumlarla Rumeyleler her ne kadar farklı adlarla anılsa da her iki topluluğun dil ve kültür özellikleri arasında benzerlikler bulunmaktadır. Araştırmacılar Rumeylelerin Grek dili, folkloru ve kültürü ile bazı ortaklıklar sergilediklerini ancak birlikte yaşadıkları komşu toplum veya kültür olan Tatarların dil ve kültürlerinden etkilendiklerini vurgulamaktadır. Urumlarla ilgili değerlendirmelerde ise kültürlerinin tamamıyla Türk kültür özellikleri taşıdığını, ancak onların Hristiyanlaşmış Türk gruplarından biri olduğunu belirtmektedirler.⁷⁸ Yonca Anzerlioğlu, Urum tarihi üzerine araştırmalarıyla tanınan akademisyen Valeri Kior'un Urumların kim oldukları ile ilgili bir soruya verdiği şu cevabı aktarmaktadır: "*Urumlar, yüzyıllar boyunca Türklerin hakim olduğu Deşt-i Kıpçak sahasında yaşamışlardır. Dil olarak hem kuzey hem de güney Türkçesinin özelliklerini taşırlar. Adet, gelenek ve görenek olarak Greklerden farklı olup Türklere benzerler. Urumlar Kıpçak-Oğuz Türklerinin bir karışımıdır.*"⁷⁹

521

Günümüzde Ukrayna'da, Kırım'da, Kazakistan'da ve Gürcistan'da varlığını sürdüren bu küçük Hristiyan grup "Urumca" olarak adlandırdıkları Türkçe'den bir farkı olmayan dilde konuşmakta, Greklerle inanç dışında bir benzerlikleri bulunmamaktadır. *Arabacı, Yağmurcu, Karasakal, Kör (Kiör), Kürpe, Kotlubey, Beyata, Begi, Oguzov, Sultanbey, Temirbek, Tarhan, Tatar* gibi Türkçe soyadları taşımaktadırlar.⁸⁰

Urumların, hayatın önemli geçiş dönemleri olarak bilinen doğum, evlilik ve ölüm etrafındaki örf, âdet ve gelenekleri diğer Türk topluluklarındakilere benzer. Bebek sahibi olan aile doğumdan sonra kendilerine gelen konuklara "*göz aydını sofrası*" hazırlar. Urumların ifadesiyle "*balanın kırklanması*" gerekir. Yeni bir bebek dünyaya getiren anne, loğusalık halinde bastığı yerden ot bitmeyeceği inancından hareketle 40 gün boyunca dışarı çıkmamalı, 40. gün yıkandıktan sonra kiliseye gidip dua etmelidir. Nazara karşı İncil'den dua okunmalıdır. Bir Urum öldüğünde toprağa verilmeden önce evinde bir gece yatmalıdır. Yattığı odada mum yakılmalı, ölen kişinin çenesi ve ayakları bağlanmalı, karnının üzerine bir mıknaş konulmalı, eline bir haç verilmelidir. Evde beslenen kedi, köpek gibi evcil hayvanlar varsa bunlar kapalı yerde tutulmalıdır. Evdeki tüm aynaların üzeri örtülmelidir. Defin

76. Bkz. Münis Curayeva, "Kodeks Kumanicus'ta Bilmeceler ve Özbek Folklorundaki Şekilleri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 2011, Cilt XI, Sayı I, s.25-32.

77. Altınkaynak, *Ortodoks Türkler*, s.15-17.

78. Bkz. Altınkaynak, *Ortodoks Türkler*, s.28-29.

79. Yonca Anzerlioğlu, "Geçmişten Günümüze Türk Dünyasında Hristiyan Türkler", *Karadeniz Araştırmaları*, 2009, Sayı 2, s.109.

80. Anzerlioğlu, "Geçmişten Günümüze Türk Dünyasında Hristiyan Türkler", s.111.

tutan kişiler tıraş olmamalıdır. Urum çocukları çelik çomak, aşık, dip düştü, çaka gibi oyunlar oynar. Dinledikleri masal ve hikâyeler arasında *Aşık Garip*, *Köroğlu*, *Arzu ile Kanber*, *Tahir ile Zühre* gibi Anadolu Türklerinin dinlediği masal ve hikâyeler vardır. Urum sofrasının vazgeçilmezleri arasında Urumlarca sızık denilen *kavurma*, *aryan* (*ayran*), *haymah* (*kaymak*), *pekmez*, *yoğurt* bulunur.⁸¹

Ortodoks Hristiyanlığa ait etkiler dışında bilmeceleri, alkışları, kargışları, atasözleri, deyimleri, manileri, masalları ve türküleriyse Urumlar ortak Türk kültürünü paylaşmakta, Hristiyan bir Türk topluluğu olarak varlığını korumaya çalışmaktadır. Bu bağlamda "Birlik" adında bir gazete çıkarmakta, Urumlar arasında milli edebiyat anlayışını yerleştirmek amacıyla şiir ve hikaye gibi edebi alanlarda Urum Türkçesi ile yazılmış kitaplar yayınlamaya gayret etmektedirler.⁸² Tarihte Urumlar dışında Kıpçaklardan Gregoryen Hristiyanlığı kabul ederek Ermenilerle karışanlar da olmuş, hatta kronikler, sözlükler, dinî, edebî eserler Ermeni harfleri ile yazılan Kıpçakça veya Ermeni-Kıpçak literatürü oluşmuştur. Bu literatürü oluşturan Kıpçaklar zamanla Ermeni sayılmış ve Ermeniler arasında erimiştir.⁸³

Rusya Federasyonu'nda yaşayan Sahalar (Yakut), Hakaslar, Gorno-Altaylar (Altay Kişi), Dolganlar, Tofalar, Şorlar geleneksel inançlarını sürdürmekle birlikte resmî olarak Hristiyan kabul edilmektedir.⁸⁴ Çarlık Rusyası döneminde Hristiyanlaştırma çabaları, Sovyet döneminde ise Ateizm propagandası Sibiryâ Türk topluluklarının mânevî dünyalarını sarsmış, bundan dolayı onların çoğu günümüzde Hristiyanlıkla birlikte anılır olmuştur. Buna rağmen geleneksel inançlar ve kültür etkisini sürdürmeyi başaramamıştır.

3.4.5. Sahalar veya Yakutlar

Sahalar, kendilerini Sakha olarak adlandırmaktadır, daha önceleri ise Uranha-Saha adını kullanmaktaydılar. Yakut kelimesi, Saha sözünün Tunguz lehçesindeki söyleniş biçimidir. Ruslar aracılığıyla Yakut kelimesi yaygın olarak edebiyatta yer almıştır. Yakutistan veya Saha Cumhuriyeti adıyla anılan Sahaların yaşadıkları ülke Sibiryâ'nın kuzeydoğu kısmının hemen tamamını işgal etmektedir. Ülkenin sert iklimi hayat koşullarını oldukça güçleştirmektedir.⁸⁵ 2010 nüfus sayımı verilerine göre Sahaların nüfusu 478.085'dir ve Sahalar ülkelerinde nüfusun % 50'sini oluşturmaktadır.

Saha bölgesinde Rus misyonerliği ve Ruslaştırma girişimleri ticarî ilişkilere paralel olarak 18. yüzyılda başlamıştır. Bölgede Rus Ortodoks İlahiyat akademileri açılmış, misyonerlerin gayretleriyle 19. yüzyılda Hristiyanlığa ait çok sayıda dinî

81. Anzerlioglu, "Geçmişten Günümüze Türk Dünyasında Hristiyan Türkler", s.112.

82. Bkz. Altunkaynak, Ortodoks Türkler Urumlar, s.59-yd.

83. Abdurrahman Küçük, Ermeni Kilisesi ve Türkler, Ankara, 2009; Gülnisa Aynakulova, "Ermeni Kıpçakları mı, Gregoryen Kıpçakları mı?", Milli Folklor, 2009, Yıl 21, Sayı 84, s.114-126; Erdoğan Altunkaynak, "Gregoryen Kıpçakların Dil Yadigarları", Karadeniz Araştırmaları, 2005, Sayı 4, s.21-38.

84. Harun Güngör, Türk Din Etnolojisi, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2012; s.10-11.

85. Bkz. V.L. Seroşevsky, Saka Yakutlar, (Çev. D. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları, 2007, s.13-21.

edebiyat Saha Türkçesine çevrilerek yayınlanmıştır. Çarlık Rusya başka bölgelerde diğer gayri Rus unsurlara uyguladığı politikaların benzerini Sibiryâ bölgesinde de uygulamış, halkın vaftiz olması için teşvik edici ekonomik uygulamalara başvurmuştur. Meselâ; vaftiz olanların belli bir süre vergiden muaf tutulması bu uygulamalardan yalnızca birisidir. Kaynakların verdiği bilgilere göre yürütülen politikalar sonucunda 19. yüzyılın ortalarında Sahalar arasında neredeyse vaftiz olmamış kimse kalmamıştır.⁸⁶ Ancak Hristiyanlaştırma faaliyetlerinde uygulanan zorba yöntemler sebebiyle Saha Türkleri Hristiyanlığı görünürde benimsemiş, gerçekte geleneksel inançlarına bağlılıklarını sürdürmüştür.

Sahalar doğumdan ölüme birçok konuda geleneksel kültür ve inançlarına bağlı kalmışlardır. Ruslardan Hristiyanlıkla birlikte devraldıkları sınırlı inançlar, zaman içinde silikleşmiş, geri plana itilmiştir. Öbür dünya, cennet, cehennemle ilgili Hristiyan kutsal kitabına (Kitab-ı Mukaddes) dayanan zayıf ve kırık dökük anlatılar hesaba katılmazsa, Sahalar arasında bu dünya ile öteki dünya arasında ceza ve ödül bağlamında ilişkiler konusunda herhangi bir inanç mevcut değildir. Bununla birlikte Sahalar ölümü, hayatın doğal ve kaçınılmaz sonu olarak korkusuzca karşılar. Ölüm öncesinde eşyaların yakınları ve tanıdıklara hediye edilmesi Sahalar arasında yaygın bir gelenektir. Saha insanı ölümden hemen sonra kendisi için herhangi bir hayvanın kesilmesi gerektiğini düşünür. Çünkü öteki dünyaya onun sırtında veya onunla beraber gideceğine inanır. Erkekler için öküz ya da at, kadınlar için inek veya buzağı kesilir. Ölen kişinin durumu müsait olduğunda uygun bir binek hayvanı tercih edilir. Kesilen hayvanların eti tabut yapan, mezar kazan kişilere, papaza ve cenaze evini ziyaret eden komşulara ikram edilir.⁸⁷

Sahalarda Tanrıyı ifade eden *Ai-Toyon* kavramı dikkat çekmektedir. *Ai-Toyon*, kudretli, kararlı ve kendine yeterli ilâhî bir güçtür. Yedinci gökte kendi tahtına oturmuş evreni izlemekte ama bu dünyanın işlerine fazla karışmamaktadır. *Ai-Toyon* kavramı günümüzde kiliselerde şerefine dualar edilen, mum yakılan ve ibadet törenleri yapılan Ortodoks Hristiyan Tanrısıyla karışmış ve bütünleşmiştir. Hristiyan Tanrısı, Kurtarıcı Tanrı, Hayır ve Adâlet Tanrısı, Kutsal Bakire, kutsal havariler, azizler, teslis gizemi, bakire hamileliği gibi terimler Saha anlayışına yabancı olarak görülse de, yaşadıkları bölgenin Hristiyan kültür sahasına dahil edilmesiyle bu dine ait motifler Sahaların günlük yaşamında etkisini göstermektedir.⁸⁸ Sahalar, Hristiyanlıkla geleneksel inançların iç içe geçtiği senkretik bir din anlayışına sahiptir. Halk, geleneksel inançlarından, Şamanî uygulamalardan, tören ve ibadet biçimlerinden vazgeçmemiş görünmektedir. Günümüzde Sahalar arasında Şamanî gelenek ile Hristiyanlık arasında ciddi bir mücadele ve çekişme söz konusudur.⁸⁹

86. S.A. Tokarev, *Очерк истории Якутского народа*, Moskova: Gosudatrstvennoe Sisa'no-ekonomičeskoe İzdatelstvo, 1940, s.132.

87. Blz. Seroşevsky, s.198-256.

88. Blz. Seroşevsky, s.236-237.

89. Sergei Flatov, "Yakutia (Sakha) Faces a Religious Choice: Shamanism or Christianity", *Religion, State & Society*, 2000, Vol. 28, No 1, s.114-122.

3.4.6. Hakaslar

Daha önceleri Abakan Tatarları, Minusinsk Türkleri ve Yenisey Kırgızları olarak anılan Hakaslar bir zamanlar Yenisey nehrinin orta havzasında büyük Kağanlık kurmuş Kırgızların soyundan gelmektedir. Günümüzde coğrafi olarak Güney Sibirya'da, dünyanın en büyük nehirlerinden biri olan Yenisey ve onun kolu olan Abakan'ın başladığı ve etrafı Altay, Sayan (Kögmen) ve Kuznetsk dağlarıncı çevrili bir bölgede hayatlarını sürdürmektedir.⁹⁰ Hakas ülkesi, 1992 yılında Hakas Yüksek Konseyi'nin kararıyla Rusya Federasyonu'na bağlı olarak Hakas Cumhuriyeti adını almıştır. 2010 nüfus sayımına göre Rusya Federasyonunda Hakasların sayısı 72959'dur.

Hakaslar 18-20. yüzyıl başlarını kapsayan Çarlık Rusyası döneminde zorla Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma politikalarına maruz kalmıştır.⁹¹ Devlet desteğini arkasına alan Rus Ortodoks Kilisesine bağlı misyonerler Hakasların mânevî dünyasını oldukça sarsmıştır. Aynı dönemde diğer Türk topluluklarına uygulandığı gibi Hakaslar arasında Hristiyanlığa geçişi özendirmek amacıyla Rusya'da çıkarılan kanunlara göre; yeni vaftiz olanlar üç yıl süreyle yasak adı verilen vergiden muaf tutulmuş, vaftiz olup vergiden muaf tutulanların ödemediği vergi Hristiyanlığı kabul etmeyenlerin üzerine yüklenmiştir. Yeni vaftiz olanlar bazı haksız fiillerden kaynaklanan cezaî yaptırımlardan da muaf tutulmuştur. Ayrıca vaftiz edilen ya da gönüllü olarak Hristiyanlığa geçenlere gömlek, çizme, yelek ve Rus giysilerinden dağıtılmış, bunun yanında yaşına göre vaftiz olanlara belli oranda paralar verilmiştir. Hristiyanlaştırmaya dönük bütün bu teşvik edici uygulamalara rağmen Rus kaynaklarında, Hakasların Şamanî inanca bağlı kalmakta ısrarcı oldukları vurgulanmıştır.⁹²

Yürütülen faaliyetlerin bir sonucu olarak görünürde Hristiyan olmuş Hakaslar aslında kendi inançlarını da tam olarak terk etmiş değildir. Hakaslar arasında Hristiyanlık ve Şamanlık bir arada yaşatılmış, Hakaslar şekil itibarıyla Hristiyan, öz itibarıyla Şamanî inancıa bağlılıklarını sürdürmekte, hatta Hakaslarda Ortodoks Hristiyan Şamanlarla karşılaşmaktadır.⁹³ Ancak Hakaslarda yaygın bir davranış kalıbı olarak: *"Bir Hristiyan papazla yolda karşılaşınca ona selâm verilir, geçtiğinde ise arkasından sol omuzdan ona tükürülürdü. Bir papaz çadırın içine girip çıktığında, onun ardından çadır ya da evin içi süpürülür, ayinlerde kullanılan koku ve biçim olarak kekik otuna benzeyen ibren otuyla tutsülenir, bütün çöpler evin dışına mal ahırlarının ötesine atılırdı. Bu uygulamaları yerine getirmeyen ev sahipleri toplum nezdinde sert bir biçimde yadırganırdı..."*⁹⁴ Sovyet döneminde Hakaslar geleneksel dünya görüşünden uzaklaştırılmaya ve onun yerine Ateizm yerleştirilmeye çalışılmıştır. Bu dönem faaliyetleri inancın gizli de olsa devam etmesini engelleyememiştir.

90. Davletov, s.125.

91. Davletov, s.134.

92. Davletov, s.142.

93. Davletov, s.144.

94. Davletov, s.150.

Uzun süre diğer Sibiryâ Türk toplulukları gibi Hakaslar da Hristiyanlık ile Şamanî gelenek arasında güçlü bir çekişme yaşanmıştır. Bu çekişme sonunda Hakasların geleneksel kültürü ve inançları varlığını sürdürmüştür ancak üç yüz yılı aşan faaliyetleri ile Hristiyanlık da derin etki ve izler bırakmıştır. Çünkü birçok Ortodoks bayramı yerli kültüre uydurularak, hatta Hakasça adlar verilerek Hakaslarca kutlanmış, Hakas adları Rus adları ile değiştirilmiş, kültür Hristiyanlıkla ilgili motiflere bürünmüştür. Son yıllarda Hakaslar arasında Baptistler, Yehova Şahitleri, Yedinci Gün Adventistleri, Roma Katolik Kilisesi ve Rus Ortodoks Kilisesi gibi çeşitli misyoner grupların aktif faaliyetlerine ve yayınlarına rağmen Hakas Türkleri kendi kültür ve inanç geleneklerini güç koşullar altında sürdürmenin yollarını aramaktadır.⁹⁵

3.4.7. Altaylar, Tofalar, Dolganlar ve Şorlar

Hristiyan Türk toplulukları arasında, günümüzde Rusya Federasyonu sınırları içinde Sibiryâ'nın güney doğusunda, Türklerin en eski yurdu olarak kabul edilen bölgelerden biri olan Altay Cumhuriyeti'nde yaşayan, sayıları 2010 nüfus sayımında 74238 olarak tespit edilen Altaylar da sayılmaktadır.

Altaylar, 1756 yılında Rus devletinin egemenliğine girmiştir. Rus Ortodoks Kilisesi misyonerleri çok geçmeden hemen 1757 yılında Altaylar arasında faaliyetlerine başlamıştır. 1828 yılı Aralık ayında Kutsal Sinod Altay Ruhânî Misyonunun kurulması için emirname imzalarken, 1830 yılı Ağustosunda ilk Rus misyoner heyet, yanına vaftiz olmayı kabul edenler için öngörülen çeşitli kolaylıkların belirtildiği emirname örnekleri alarak Biysk şehrine ulaşmıştır. Bölgeye ulaşan bu misyoner ekibin başında 1830'lu yılların başında Kiril harflerini esas alarak Altay Alfabesini oluşturan Makari (Mihail Gluharev) bulunmuştur. Hristiyanlığa ait edebiyatın Altay Türkçesine çevrilmesinde ise Teleüt Türkü ve ilk yerli misyoner Mihail Çevalkov'un büyük desteği olmuştur.⁹⁶ Bu ilk uygulamaları Kazan Üniversitesi Profesörü N. İ. İlminskiy, V. İ. Verbitskiy, Başpiskopos Makariy gibi misyonerlerin; Altay dilinde dinî edebiyat oluşturma, yerli nüfus içinden öğretmen, misyoner ve papaz yetiştirme gibi etkili uygulamalar takip etmiş, bu yöndeki uygulamalar Rus İmparatorluğunda en üst düzeyde destek görmüş, süreç içinde çok sayıda yerli halk Hristiyanlığı benimsemiştir.⁹⁷

Altay Türkleri 1904 yılından itibaren; biri yerli dilde kam yang olarak söylenen Şamanlık, diğeri de ak yang yani ak din olarak anılan iki millî din/inanç arasında kalmaya başlamıştır. Burhanizm ya da diğer adıyla Ak Yang (Ak Din) hareketi Altay Türkleri için bu tarihten itibaren yeni bir inanç sistemi olarak ortaya çıkmış, Lamaizm'den alınan kavramlarla Şamanlığa ve Hristiyanlığa karşı din ve milliyet esaslı bir hareket ortaya çıkmıştır. Burhanizm Altay bölgesinin kuzeyi dışında doğu ve batı kısımlarında hızla yayılmıştır. Bu dinî hareket çok geçmeden durdurulmaya çalışılmışsa da Altay bölgesinde Ak Din'in yayılması tamamen

95. Bkz. Davletov, s.170-171.

96. Davletov, s.190.

97. Bkz. Davletov, s.190-191.

durdurulamamış, daha çok insan bu inancı benimsemiştir. Sovyetler Birliği dönemini aşmayı başaran Ak Din Altaylar arasında kök salarak günümüzde çeşitli kesimden insanların ilgisini çekmeyi başarabilmiştir.

Saha, Hakas ve Altay Türkleri ile birlikte Rusya Federasyonunda varlığını sürdüren Tofalar (Karagaslar) (2010 nüfus sayımında sayıları 762), Dolganlar (2010 nüfus sayımında sayıları 7885) ve Şorlar (2010 nüfus sayımında sayıları 12888) da tarihî süreç içinde Rus Ortodoks Kilisesinin misyoner faaliyetlerine maruz kalarak Hristiyanlaşmıştır. Yukarıda sözü edilen topluluklar gibi bunlar da geleneksel inançlarından vazgeçmeden Şamanî gelenekleri sürdürmekle birlikte millî kimliklerini korumada zorlanmaktadır. Günümüzde Şamanî ritüellerle karışık bir Hristiyanlık anlayışını yaşatmaktadırlar.

Sayısı az ve birbirleriyle ilişkilerini sürdüremeyecek kadar dağınık hâlde yaşayan Sibiryâ bölgesindeki Türk toplulukları toplumsal ve kültürel açıdan zayıf olmalarından dolayı güçlü Rus varlığı karşısında günden güne erimekte, geleneksel dinlerini bırakarak Hristiyanlaşmakta ve hatta anadillerini unutmaktadırlar.⁹⁸ Genel olarak Müslüman olmayan Türk toplulukları ile ilgili bir değerlendirme yapıldığında, bu toplulukların bulundukları coğrafyalarda bir varlık yokluk ve kendi kimlik, dil ve kültürlerini muhafaza mücadelesi verdikleri görülmektedir. Gagauzların, Çuvaşların, Tuvaların, Altayların, Sahaların, Hakasların, Sarı Uygurların, Karayların içinde bulundukları varlık yokluk mücadelesinde yanlarında olmak, hatta onlara Türk toplulukları ile ilişkilerde pozitif ayrımcılık yapmak bir gereklilik olarak düşünülmelidir.⁹⁹

3.5. Müslüman Türkler

Günümüzde Türk topluluklarının büyük bir kısmı Müslümandır. Bilindiği gibi Türkler, İslâm'ı kalabalık gruplar halinde kabul etmiştir. Türklerin İslâm'ı kabulü hem tarihteki hem de Türk din tarihindeki önemli olaylardan biri sayılmıştır. İslâm dünyasının siyasî ve medenî üstünlüğünün inişe geçtiği bir dönemde Müslüman olan Türkler İslâm kültür ve medeniyeti içinde yeni bir canlanmayı başlatmış, İslâm medeniyetine maddî ve mânevî büyük katkılar sağlamıştır.¹⁰⁰

Türklerin büyük kısmının din olarak İslâm'ı benimsemesinde siyasî, ekonomik, coğrafi faktörler yanında onların sahip olduğu Tek Tanrı inancı, ahlâkî ve insanî değerlere yer veren töre anlayışı, geleneksel inançları, kültürleri, hayat tarzları ve dünya görüşleri de etkili olmuştur. Türkler İslâm ile köklü bir biçimde bütünleşmiş, hatta tarihte Türklükle İslâm eş anlamlı hâle gelmiştir. Belki de Müslüman toplumlar arasında kendini İslâm ile bu kadar bütünleştiren başka bir millet olmamıştır. Türkler İslâm dinine girmekle, bir yanda Hristiyan dünyası,

98. Ali Yiğit, "Rusya Federasyonu'nda Yaşayan Türk Topluluklarının Anadillerini Kullanma Oranlarındaki Bölgesel Farklılıklar", NWSA, 2012, Cilt 7, Sayı 2, s.132.

99. Bülent Bayram, "Türk Dünyasının Dezavantajlı Grupları Olarak Müslüman Olmayan Türkler", Türk Yurdu, 2016, Yıl 105, Sayı 342.

100. Günay- Güngör, s.322.

özellikle Ortodoks Hristiyanlık, diğer yanda Çin tarafından asimile edilme tehlikesinden kurtuldukları gibi İslâm dininden aldıkları değerler sayesinde millî kimliklerini ve benliklerini muhafaza etme ve geliştirme imkânını da elde etmişlerdir.

Türk topluluklarının yaşadığı geniş coğrafyada Özbekler, Tatarlar, Kazaklar, Azeriler, Türkmenler, Kırgızlar, Başkırlar, Karakalpaklar, Kumuklar, Uygurlar, Karaçaylar, Balkarlar, Nogaylar, Avarlar, Kırım Tatarları, Mesketler, Teleütler Müslüman Türk toplulukları olarak varlığını sürdürmektedir. Bunların yanında değişen siyasî ve coğrafi sınırlara ve şartlara rağmen Doğu Türkistan (Uygur, Kazak, Kırgız, Salar, Özbek, Tatar) Türkleri, Afganistan Türkleri (Özbek, Türkmen, Kırgız, Kazak, Karakalpak), İran Türkleri (Azeri, Kaşgay, Afşar, Kaçar, Şahseven, Türkmen, Karakalpak, Hamse, Kengürlü, Karadağlı), Irak Türkmenleri, Suriye Türkleri, Kıbrıs Türkleri, Bulgaristan Türkleri, Romanya Türkleri, Makedonya dahil dağılan Yugoslavya Türkleri, Batı Trakya Türkleri de Müslüman Türk toplulukları arasında yerini korumaktadır.¹⁰¹

Türkiye dışındaki Müslüman Türk topluluklarında din ve dinî hayatın tek tek bu toplulukları esas alarak incelenmesi hacimli bir çalışmanın konusudur. Zira bu toplulukların her birinin kendine özgü tarihi, kültürel ve coğrafi etkilere göre diğerlerine nazaran farklılıkları oluşmuştur. Bu yüzden konu bölgesel ve genel özellikleri ile değerlendirilecektir. Burada "Orta Asya ve Azerbaycan", "Rusya Federasyonu" ve "Doğu Türkistan" örneğinde Müslüman Türk topluluklarında din ve dini hayata dair bilgi ve değerlendirmelere yer verilecektir.

Müslüman Türk toplulukları belirtildiği gibi Anadolu'dan Balkanlara, Orta İdil bölgesinden Kafkaslara, Orta ve Kuzey Asya'ya, Doğu Türkistan'a varıncaya kadar geniş bir coğrafyada yaşamaktadır. Pek çok Türk topluluğunun yaşadığı toprakları bünyesine dahil eden Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Türk toplulukları için yeni bir başlangıç ortaya çıkmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla oradaki Müslüman Türklerden bir kısmı Rusya Federasyonu içinde özerk bölgelerde kalırken, bir kısmı da Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan, Azerbaycan ve Tacikistan gibi bağımsız devlet statüsünü kazanarak bağımsız cumhuriyetlerde yaşamaya başlamıştır. Çin idaresinde kalan Doğu Türkistan da çok sayıda farklı Türk topluluğuna ev sahipliği yapmaktadır.

Farklı coğrafyalarda yaşayan Müslüman Türk topluluklarının dinî hayatı büyük ölçüde benzerlikler ve ortaklıklara sahiptir. Bu benzerlik ve ortaklıkta hem geleneksel Türk kültürünün hem de İslâm anlayış ve değerlerinin etkisi söz konusudur. Eski Türk inançları, örf, âdetleri, kültürü ve medeniyetinden birçok unsur, çeşitli şekillerde Türkler Müslüman olduktan sonra da varlığını sürdürmeyi başarmıştır. Türk topluluklarının geleneksel inançları "bir alt kültür" olarak varlığını sürdürmektedir. Bu inançlar benimsenen dinin motifleri ile karışmış ve

101. Bkz. Günay- Güngör, s.350-351.

kaynaşmıştır.¹⁰² Dede Korkut Masalları, Oğuz ve Manas Destanları gibi eserler, Türklerin gelenekleri, geleneksel inançları ve kültürü ile İslâmî temaların iç içe geçmesinin en güzel örnekleridir. Aynı zamanda Orta Asya'da Müslüman Türkler, kendi tarih ve kültürlerinin şekillendirdiği, kendilerine özgü kimlik ve kültürlerini korumuşlardır. Her ne kadar bazı İslâmî yorumlarca uygun bulunmasa da kısrak sütünden yapılan kımızın içilmesi, at etinin yenmesi, Kırgız, Kazak ve Türkmen göçebe kadınların Özbek ve Taciklerin aksine ata binmesi gibi uygulamalar bazı Müslüman coğrafyalardan din ve dinî hayat bakımından farklı özelliklere sahip olduklarını göstermektedir.¹⁰³

3.5.1. Orta Asya ve Azerbaycan

Orta Asya Türk toplulukları arasında hâkim din İslâm'dır. Türk topluluklarının İslâm kimliği ve tasavvuru genel olarak Hanefilik, Maturidilik ve Yesevîlik olmak üzere üç temel unsurun iç içe geçmesiyle oluşmuştur. Türkistanlı âlimler, meydana getirdikleri zengin edebiyatla bu anlayışları Orta Asya'da yaymakla kalmayıp Kafkaslar'a, Anadolu'ya ve Balkanlara kadar da taşımışlardır.¹⁰⁴

İslâm, Orta Asya'ya Hicretten yaklaşık yüzyıl sonra girmiş ve 21. yüzyıla gelinceye kadar hayatın her yönünde yerleşmiştir. Bununla birlikte, Sovyet döneminde inanç ciddi bir şekilde baskı altına alınmış ve altyapısı neredeyse tamamen tahrip edilmiştir.¹⁰⁵ II. Dünya Savaşı sırasında devlet kontrolü altındaki bir İslâm hiyerarşisi tekrar tesis edilmiş ve dinî uygulamaların bazı resmî unsurlarının yeniden ortaya çıkmasına izin verilmiştir. Resmî Sovyet ülemasının eğitimi amacıyla biri Taşkent'te *İmam İsmail el-Buhari Medresesi*, diğeri de Buhara'da *Mir-i Arab Medresesi* olmak üzere iki medrese açılmış, ancak dinî inançların yerine bilimsel Ateizmin getirilmesine yönelik kampanyada hiçbir kesinti olmamıştır. 30-40 yıllık Sovyet idaresinde İslâm dinî Orta Asya Türk toplulukları için etkin bir mânevî bağlılıktan ziyade kültürel ve etnik kimliğin belirleyicisi hâline gelmiştir. Bu dönemde İslâmî uygulamaların tezahür ettiği sünnet, evlenme ve cenaze gibi dinî törenler, dinî duygu ve hayatın temelinde yer almış, İslâm bilgisi ve felsefesi neredeyse tamamen ihmâl ve göz ardı edilmiştir.

İslâm, 1980'lerin başlarında yeniden önem kazanmaya başlamıştır. Bu İslâm'ın yeniden dirilişine yönelik bir halk hareketinin ortaya çıkmasıdır. Bu hareket oldukça küçük ölçekli olmuş, Tacikistan'ın ve Özbekistan'ın kırsal kesimlerinde yaşayan sadece birkaç bin kişi tarafından yürütülmüştür. Bu hareketle neredeyse aynı zamanlarda ancak bağımsız olarak, Sovyet yönetimi din müessesesine karşı uzlaşmacı bir tutum benimsemiştir. Resmî din görevlileri tarafından, bölgenin Orta Çağ'daki önemli İslâm âlimlerinin (Hanefî, Maturidî vb), öğretilerine dayanan bir "Orta Asya" dini oluşturma yönünde ortak çaba mevcuttur. Bu ortak çabanın

102. Ahmet Hikmet Eroğlu, *Türk Halk İnançlarına Giriş*, Ankara: Aziz Andaç, 2006.

103. Bkz. Seyfettin Erşahin, "Türkistan'da İslamiyet Çalışmalarında Bakış Açısı Sorunu", *Orta Asya'da İslam*, (Ed. M. S. Kafkasyalı), Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2012, s.437-452.

104. Bkz. Sönmez Kutlu, "Orta Asya'da Türkler ve İslam Tasavvuru", *Orta Asya'da İslam*, (Ed. M. S. Kafkasyalı), Ankara: Ahmet Yesevi Ün., 2012, s.737-765.

105. Bkz. Seyfettin Erşahin, *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar*, Ankara: İlahiyat Vakfı Yayınları, 1999, s.113-297.

amacı, İran ve Afganistan'dan "kökten dinci" unsurların Orta Asya'ya girmesine karşı mücadele vermektir. Bu dönemde birkaç cami açılmış ve az sayıda dinî eser yayınlanmış, yine de nüfusun büyük bir bölümünün sahip olduğu İslâm bilgisi sınırlı kalmıştır.¹⁰⁶

Orta Asya Türk topluluklarında "resmî din" in dışında araştırmacılarca "paralel İslâm" olarak nitelendirilen Nakşilik, Yesevîlik, Kadirîlik ve Kübrevîlik gibi yaygın tarikatlar, Orta Asya'da özellikle kırsal alanda faaliyetlerini yoğunlaştırmışlar; bir yönüyle İslâm dininin sürekliliğini sağlamışlar, diğer yönüyle de Sovyet yönetimine karşı geleneksel muhalefeti sürdürmeyi başarmışlardır. Sovyet yönetimi altındaki Türk toplulukları arasında dinî duyguların canlı kalmasını sağlayan önemli bir fenomen de Sufîliğe ve tarikatlara sıkı sıkıya bağlı olan, ancak İslâm'dan önceki Türk dini ile de bağlantıları bulunan "işanizm" adı verilen "türbe ve ziyaret dindarlığı" olmuştur. Bu bağlamda günümüzde de çok sayıda ziyaretçi çeken Yusuf Hemedani, Ahmet Yesevî, Bahaeddin Nakşibend, Buhari, Maturidi, Zengi Baba, Çoban Ata, Hoca Ahrar... türbeleri önemli birer ziyaret yeri olmuştur.¹⁰⁷

Sovyetler Birliği, 1991 yılında dağılmış, dağılmayla birlikte bütün Orta Asya devletlerinin ve Azerbaycan'ın anayasası, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması ilkesini kabul etmiştir. Bununla birlikte Orta Asya Türk topluluklarında İslâm faktörü canlı bir spekülasyon unsuru hâline gelmiştir. Bölgede İslâm kimliğinin yeniden tesis edilebilmesi için güçlü bir hareket başlamış, bağımsızlıkla birlikte bir tür yeniden dindarlaşma eğilimi hızlanmıştır. Bu dindarlaşma eğilimi, beklenen düzeyde olmasa da din eğitimi ve öğretimi yapan kurumların daha işlevsel hâle gelmesini sağlamıştır. Bu bağlamda Türkmenistan'da yüksek din eğitimi-öğretimi yalnızca bir ilâhiyat fakültesinde yapılmaktadır. Kırgızistan'da üç fakültede ve lise düzeyinde medreselerde, Kazakistan'da ise sekiz üniversitedeki bölümlerde ve yine birçok şehirde bulunan lise düzeyindeki medrese din eğitimi-öğretimi gerçekleştirilmektedir. Tacikistan'da ve Özbekistan'da ise sayıları az olmakla birlikte daha köklü medreselerde yüksek din eğitimi yapılmaktadır. Bugün bölgede dinî düşünce ve yaşayış, Özbekistan ve Tacikistan'da Kazakistan'a, Kırgızistan'a ve Türkmenistan'a göre daha güçlü görünmektedir.¹⁰⁸

Bölge ülkelerinde dindarlaşma eğiliminin en belirgin göstergesi mabed ve dinî kurumların sayısında görülen artıştır. Meselâ, Kırgızistan'da 1987 yılında ibadete açık sadece 37 cami varken, 1994 yılına gelindiğinde bu sayı yaklaşık 1000 olmuş, günümüzde ise cami sayısı 2362 olarak belirtilmiştir.¹⁰⁹ Kazakistan'da Devlet Din İşleri Komisyonuna dayandırılan bilgilere göre 1991'de 68-70 cami varken 2000 yılında bu sayı 1500'e, 2010 yılında ise 2383'e yükselmiş, birçok

106. Shirin Akiner, "Sovyet Sonrası Orta Asya Cumhuriyetlerinde Modernleşme, Siyaset ve İslâm", *Türkler*, (Ed. H.C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 19, s.51.

107. Günay- Güngör, s.455.

108. İsmail Çalışkan, "Orta Asya'da Üç İslâm Anlayışı", *Orta Asya'da İslâm*, (Ed. M. S. Kafkasyalı), Ankara: Ahmet Yesevî Üniversitesi, s.376.

109. Timur K ozukulov, "Kırgızistan'da Dini Kurumsallaşma ve Toplum", *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2015, Cilt 1, Sayı 1, s.189.

edilmiş ve yeniden hizmete sunulmuştur.¹¹⁰ Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan gibi diğer Orta Asya Türk topluluklarında da benzer bir süreç yaşanmıştır. Bu topluluklarda din işlerinin yürütüldüğü Müftülükler ve Kadılıkler açılmış, dini kurumlarda görev üstlenen dinî görevlilerinin sayısı artmıştır. Camiler yanında birçok Yüksek İslâm Öğretim Kurumu; üniversite, fakülte ve enstitüler, dini okullar ve medreseler açılmış, bu eğitim kurumlarında hem çocuklara hem de yetişkinlere Kur'an ve dinî ile ilgili konular üzerine eğitim verilmeye başlanmış, dini yayınların sayısı da çoğalmıştır.¹¹¹

Azerbaycan için de gelişmeler diğer Türk Cumhuriyetlerindeki benzer niteliktedir. Azerbaycan Müslümanları, Şii gelenekte olanlar Caferî-Oniki İmam, Sünnî olanların çoğu Hanefî ve Şafîî mezhebindendir. Resmî verilere göre Azerbaycan'da ibadet yerleri, 135'i Bakü'de bulunmakla birlikte, ülke genelinde cami sayısı toplam 2054'e ulaşmıştır. Azerbaycan'da bütün camiler, pirlar, türbeler ve ziyaretgâhlar Kafkas Müslümanları Dinî İdaresi'ne bağlı bulunmakta, ibadet ve dinî merasimlerin icrasına bu idare rehberlik etmektedir. Halkın nikâh, talak, ad koyma, defin gibi merasimleri ahund ve imamlar rehberliğinde yapılmaktadır. Dinî İdare, din eğitimi ve öğretimi alanında da yetkili sayılmakta, bu bağlamda yeni medreseler, Kur'an Kursları ve diğer din eğitimi ile ilgili kurumlar açılmaktadır. Azerbaycan'da günümüzde yüksek din eğitimi kurumu olan Bakü İslâm Üniversitesi ve üç medrese; Şeki İslâm Medresesi, Aliabad İslâm Medresesi ve Şebnem Kızlar Kuran Kursu Dinî İdarenin nezdinde faaliyet göstermektedir.¹¹² Bütün bu kurumlar Azerbaycan'da halkın dini öğrenmesine ve dini hayata yön vermesine katkıda bulunmaktadır.

Türkiye, bu topluluklar için okullar, üniversiteler, camiler açılmasına yardım etmiş, ilâhiyat fakülteleri tesis etmek suretiyle dinin doğru anlaşılmasına ve dinî hayata katkı sağlamış, periyodik olarak Türkiye'den din görevlileri görevlendirilmiştir. Türkiye'nin başta Diyanet İşleri Başkanlığı olmak üzere resmî kurumlar aracılığı ile yaptığı bu faaliyetlere özel kuruluşlar da katılmıştır.¹¹³

3.5.2. Rusya Federasyonu

Sovyet sonrası dönemde Rusya'da din olgusunun toplum hayatı içindeki önemi oldukça artmıştır. Lâik özelliğini koruyan Rusya Federasyonu'nda Anayasa'nın 14. Maddesi Rusya'yı laik bir devlet olarak tanımlamış, inançların özgürlüğü ve saygınlığı kanunlar tarafından tespit edilmiştir. Rusya, Türkiye'den sonra Avrupa'da en büyük Müslüman nüfusuna sâhip ülke olarak tanımlanmaktadır. Müslüman nüfusun sayısı hakkında net bir rakam verilmemekle birlikte çeşitli

110. Mahmut Zengin, Zhansaya Badagulova, "Religion and Religious Education in Kazakhstan", Karalmas Eğitim Bilimleri Dergisi, 2017, Cilt 5, Sayı 1, s.53.

111. Bkz. Kozukulov, s.177-209.

112. Bkz. Kövser Tağıyev, "Siyasi Tarihi Bağlamında Azerbaycan'da Din Eğitiminin Gelişimi", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2013, Cilt 6, Sayı 28, s.380-389; Asaf Ganbarov, "Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan'da Din-Devlet İlişkileri", KTÜİFD, 2017, 4, Sayı 1, (Bahar), s.101-126.

113. Bkz. Burak Gümüş, "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Orta Asya Faaliyetleri", Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, 2010, Cilt 2, Sayı 1, s.1-8.

getirilmektedir. Devlet Eski Bakanı Vilademir Zorin 2002 nüfus sayımını esas alarak Müslüman nüfusun 14,5 milyon olduğunu belirtmiştir. Devlet Başkanı Putin, ülkesinin 20 milyon Müslüman nüfusa sahip olduğunu söyleyerek İslâm Konferansı Örgütü'ne üye olmak istemiştir. Rusya Federasyonu Avrupa Bölümü Müftüsü Ravil Gaynüddin 1994 yılında Müslüman nüfusun 19 milyon olduğunu söylemiştir. Müslüman Komitesi temsilcisi Gaydar Cemâl ise günümüz Rusya Federasyonunda yaşayan Müslüman nüfusun 30 milyon olduğunu dillendirmiştir.¹¹⁴ Rusya'daki Müslümanlar yabancı göçmenler değildir, binlerce yıldır kendi memleketlerinde yaşayan ülkenin sıradan vatandaşlarıdır. Rusya'da yerleşikler yanında Müslüman nüfusun her geçen gün artmasında azımsanmayacak biçimde Müslüman Türk topluluklarından bu ülkeye gelen sezonluk işçilerin de katkısı vardır.

Rusya'daki Müslüman Türk nüfusun çoğunluğunu Sünniler oluşturmaktadır. Tatarlar, Başkırtlar, Karaçaylar ve diğerleri genelde Hanefi-Maturidi din anlayışına sahiptir. Dağıstan, Çeçenistan, İnguşetya gibi Kafkas Müslümanları arasında Şafii mezhebi daha yaygındır. Şii Azeriler yanında Azerbaycan'ın Şeki, Gah, Zagatala, Balaken gibi Kafkas dağlarının güney eteklerinden gelenler de Şafii'dir.

İdil-Ural bölgesinde Tatarlar ve Başkırtlar (kısmen Çuvaşlar) Müslüman Türk kültürünün temsilcileridir. Belirtilen bu topluluklar ilk Müslüman Türk devleti sayılan İdil Bulgarlarının torunları kabul edilmektedir. Bu gruplar 16. yüzyıldan itibaren Rus egemenliğine girmiş ve Rus kültür sahasında varlıklarını koruma mücadelesi vermiştir. Tarihî süreçte karşılaştıkları bütün sıkıntılara ve eritme politikalarına karşı koyan İdil-Ural Müslüman Türklerinin dini inançlarının canlı kalması, onların Ruslar tarafından asimilasyonunu engelleyen en önemli etken olmuştur. Sovyetlerin tüm asimilasyon politikaları ve gayretlerine rağmen onlar, millî ve dinî kimliklerini birleştirip; özellikle ahlâk hayatlarını, normlarını ve değerlerini buna göre oluşturup düzenleyerek, varlıklarını sürdürmeyi başarmıştır.

Kafkasya, Rusya Federasyonu'nda Müslüman nüfusun en yoğun yaşadığı bölgedir. Konuştukları dil ailesine göre Nah-Dağıstan grubu olarak belirtilen Çeçenler, Avarlar, Darginler, Lezgiler, İnguşlar ve Abhaz-Adige grubunda bulunan Kabardalar, Adigeler, Çerkezler, Abazalar bölgede yaşayan Müslüman nüfusu teşkil etmektedir. Dağıstan ve Çeçenistan'daki dinî hayatın Azerbaycan ve Orta Asya Cumhuriyetlerindeki kadar çok daha istenilen düzeyde olduğu belirtilmekte, bunun sebebi olarak da İslâmî altyapının geçmişten günümüze güçlü olması gösterilmektedir.¹¹⁵ Rus hükümeti resmî olarak Federasyon'da yaşayan Müslüman nüfusun, Rus medeniyeti ve kültürünü şekillendirmedeki önemini kabul ediyor olsa da pratikte, Müslümanlar, günlük hayatlarında "dinî ekstremizm" ya da "İslâmî terörle mücadele" bahanesiyle pek çok sorun, güvensizlik ve ayrımcılık yaşamaktadır.

114. <https://www.dunyabulteni.net/arsiv/rusyada-musulman-nufus-problemi-h6590.html>. Erişim tarihi: 25.07.2019.

115. Ekz. Nevruz Yılmaz, "Kafkaslarda Din Meselesi", Türk Dünyasının Dinî Meseleleri, Ankara: TDV Yayınları, 1998, s.169-179.

3.5.3. Doğu Türkistan

Günümüzde Doğu Türkistan'da çoğu Uygurlar olmak üzere, Türk toplulukları ve diğer milletlerden halklar bir arada yaşamaktadır. Doğu Türkistan'da Uygurlar köklü bir Müslüman Türk topluluğudur. Çin yönetimi altında her ne kadar Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar ve Salar Türkleri bulunsun da Doğu Türkistan Müslümanlarının büyük bölümü Uygurlardan oluşur. Sünnî ve Hanefî olan Uygurların dinî duyguları ve İslâm'a olan bağlılıkları oldukça güçlüdür.

Doğu Türkistanlıların tarihi, 19. ve 20. yüzyıllar boyunca, Çin boyunduruğundan kurtulma teşebbüsleri ile doludur. Doğu Türkistan'daki Müslüman Türklerin dinlerine olan derin bağlılığını, ülkedeki yerleşim merkezlerinde, özellikle şehirlerdeki camilerin çokluğu da göstermektedir. Öyle ki, Müslüman Türklerin oldukça azınlıkta bulundukları şehirlerde bile onlar pek çok cami yapmış, dinî geleneklerine ve ibadetlerine olan bağlılıkları ile temayüz etmiştir.¹¹⁶ Diğer Orta Asya bölgelerindeki gibi Doğu Türkistan'da da türbeler vardır. Doğu Türkistan'da evliya muhabbeti, İslâm'ın önemli bir boyutudur. Türbeler, bu bölgede popüler dindarlığı sürekli kontrol etmek için çabalayanların politikasının ilgi odağıdır.¹¹⁷

532

Bütün Müslüman Türk topluluklarında olduğu gibi, Doğu Türkistan Müslümanları arasında da mevlit onların dinî yaşayışları içerisinde önemli bir yer tutar. Uygurların dinî hayatında önemli yer tutan bir olay da, Kuran'ın baştan sona okunması olan Hatim ve Hatim dualarıdır. Bunlardan biri Hatm-i Sağır'dır. Hastalık ve doğal afetler dolayısıyla bir zorluktan kurtulma gibi durum ve gayelerle yapılan ise Hatm-i Hacegan adı verilen hatim uygulamasıdır. Baharın başlangıcında açık bir mekânda düzenlenen merasimli Hatim duası Sahra Hatmi adını almakta ve adetâ bir bayram havasına bürünmektedir. Sahih-i Buhari'nin okunması suretiyle yapılan Buhari Hatmi de Doğu Türkistan Müslümanlığının özelliklerinden biridir. Nakşilik, Kadirilik, Çestiye ve Sühreverdiye tarikatları onların arasında oldukça taraftar bulmuştur. Böylece tasavvuf Doğu Türkistan Müslümanlığına da damgasını vurmuştur.¹¹⁸

Türk dünyasının hemen her yerinde olduğu gibi, Doğu Türkistan'ın dinî hayatında da eski Türk inancı ve geleneklerinden izler, İslâmî renk altında varlıklarını sürdürmektedir. Özellikle ölü gömme âdetleri, bu etkilerin devam ettiği alanlardan biri olmakta, cenaze evinde kırk gün süre ile ışık yakılmakta, ruhun geri gelebileceği tasavvur olunmaktadır.

Doğu Türkistan, 1758 yılında Çin hâkimiyetine girmesinden bu yana oradaki Türkler Çin istilasına son vermek için sayısız isyanda bulunmuş, ancak kurtulmada başarılı olamamışlardır. Çinliler de baskı, zulüm, ölüm, tehcir gibi her türlü

116. Günay- Güngör, s.337.

117. Bkz. Thierry Zarcone, "XX. Yüzyıl Doğu Türkistan'da Sufî Silsileleri ve Evliya Sevgisi", *Türkler*, (Ed. H.C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 20, s. 484-496.

118. Günay- Güngör, s.338.

asimile politikasını uygulamada ısrar etmiştir. İslâm, Doğu Türkistan Türklerinin millî kimliklerini korumada olumlu fonksiyonlar görmekte, bütün bu baskı, zulüm ve asimilasyon gayretlerine rağmen onlar varlıklarını sürdürmektedir.¹¹⁹

3.6. Din ve Dinî Hayatla İlgili Sorunlar

Türkiye dışındaki Müslüman Türk toplulukları, din ve dinî hayatla ilgili çeşitli sorunlarla karşı karşıya bulunmaktadır. Müslüman Türk topluluklarının mevcut dinî yaşayışının tüm sorunlarını ayrıntılarıyla belirleme ve inceleme, bu çalışmanın sınırlarını ziyadesiyle aşmaktadır. Çünkü sorunlar değişim ve gelişim sürecinde dinin devletle, kültürle, bireyle, toplumla, sosyo-kültürel hayatın ekonomiden eğitime ve siyasete varıncaya kadar değişik kurumları ve sistemleri ile ilişkilerinden bizatihi salt dinî yaşayışın inanç, ibadet, dinî tutum ve davranışlar, gelenek ve göreneklerine, törenlerine, dinî grup ve cemaatlara ve hatta din dili ve onun her türden tezahürüne kadar sayılamayacak derecede çok ve çeşitlidir. Bundan dolayı genel olarak incelendiğinde tespit edilen sorunlar kısaca şu ana başlıklar altında değerlendirilebilir.¹²⁰

- Yanlış ve eksik din anlayışı.
- Akademik anlamda din eğitimi ve öğretiminin yetersizliği.
- Din eğitimi ve öğretiminde görev üstlenen elemanların nicelik, nitelik ve pedagojik olarak yetersizliği.
- Din eğitimi ve öğretimi kurumlarından mezun olanların yetersizliği ve istihdam problemi.
- Herkesin ulaşım okuyabileceği doğru din bilgisine yer veren kaynak kitapların eksikliği.
- Dış kaynaklı (örneğin; İran, Suudi Arabistan, Mısır, Pakistan; ya da Hizbuttahrir, Selefilik, Bahailik, Ahmedilik, Tebliğ Cemaati, Cemaati İslami gibi) din anlayışlarının dinin öğretilmesinde ve dini hayata yön vermede etkilerini artırması.
- Misyoner karakterli ve yabancı dini propaganda faaliyetleri.
- Radikal veya ekstremist din anlayışları ve yorumları.

Müslüman Türk toplulukları bu sorunlarla mücadele etmekte, çözülmesini beklemektedir.

119. Bkz. Erkin Emet, "Doğu Türkistan Özerk Cumhuriyeti", Türkler, (Ed. H.C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, Cilt 20, s.474-483.

120. Bkz. Mustafa Erdem, "Türkistan'ın Dini Problemleri", Türk Dünyasının Dini Meseleleri, Ankara: TDV Yayınları, 1998, s.59-71; İbrahim Maraş, "İdil-Ural Bölgesinin Dini Problemleri", Türk Dünyasının Dini Meseleleri, Ankara: TDV Yayınları, 1998, s.119-130.

4. Sonuç

Türk toplulukları bilinen tarihleri boyunca hareketli bir hayat tarzına sahip olmuş, dünyanın farklı bölgelerinde varlığını sürdürmüş, kendi geleneksel inançları yanında çeşitli dinlerle ve kültürlerle karşılaşmıştır. İslâm'ı kalabalık kitleler hâlinde benimseyinceye kadar Budizm, Manicilik, Mecusilik, Musevilik ve Hristiyanlık gibi diğer dinleri kısmen tecrübe eden Türk topluluklarından günümüzde Budist Sarı Uygur ve Tuvalar, Burhanist Altaylar, Musevi Karaylar, Kırımçaklar ve Hristiyan Çuvaşlar, Gagauzlar, Kreşin Tatarları, Urumlar, Sahalar (Yakutlar), Hakaslar, Altaylar gibi küçük topluluklar kalmıştır. Belirtilen bu Türk toplulukları dışında kalan Orta Asya, Doğu Türkistan, Rusya Federasyonu'ndakiler başta olmak üzere büyük çoğunluk Müslüman Türk toplulukları arasında yerini almış, farklı coğrafyalarda varlığını korumuştur.

Türklerin tarihlerinin akışı içinde maruz kaldıkları kültür ve medeniyet değişiklikleri onların dinî tarihleri üzerinde de etkili olmuştur. Bazı araştırmacılar, Türklerin çeşitli dinlerle karşılaşmasını ve çeşitli dinî tecrübeler yaşamış olmasını, onların farklı mânevî iklimlere intibak özelliği ile açıklamıştır. Bunun yanında Türkler arasında din ve çeşitli inançların çeşitlilik göstermesinde onların sahip olduğu hoşgörünün etkili olduğu vurgulanmıştır. Çünkü Türk din tarihinin daimi unsurlarından biri "dinî hoşgörü" olmuştur. Doğuda Uygurlarda nasıl dinî hoşgörü ve vicdan hürriyeti olduysa aynı dönemlerde bu geleneğin tipik örnekleri batıda Musevi Hazarların dinî hayatında da yerini almıştır. Türkler Göktürkler, Uygurlar ve Hazarlar idaresinde nasıl Budist, Maniheizt, Hristiyan, Yahudi ve Müslüman cemaatlar halinde yaşamışsa, Anadolu'da da çeşitli din ve kavimler arasında aynı ahengi kurmuşlar, geçmişte olduğu gibi büyük çoğunlukla Türkler İslâm'ı din olarak benimsedikten sonra farklı dinlere ve bu dinlerin mensuplarına hoşgörülü tutumlarını sürdürmüştür.

Günümüzde Türk topluluklarının büyük çoğunluğu İslâm'ı din olarak benimsemiş bulunmaktadır. Türk toplulukları mânevî olarak bu dinle daha çok güçlenmiş, bu din içinde varlıklarını ve benliklerini sürdürmüşlerdir. Çok zor ve sıkıntılı dönemlerden geçmiş olmalarına rağmen farklı bölgelerde varlığını sürdüren Türk toplulukları din ve dinî hayatla ilgili üstesinden gelmesini bekleyen önemli sorunlarla da karşı karşıyadır.